

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
XƏZƏR UNİVERSİTETİ**

TƏBİƏT ELMLƏRİ, SƏNƏT VƏ TEXNOLOGİYA YÜKSƏK TƏHSİL FAKÜLTƏSİ

İstiqamətin şifri və adı

060209 - Psixologiya

İxtisaslaşmanın adı

Klinik psixologiya

Psixologiya departamentinin magistrantı

Aytac Niftili Feyruz qızı

Magistr dərəcəsi almaq üçün

**“MÜASİR DÖVRDƏ GƏNCLƏRDƏ PSIXOAKTİV MADDƏ ASİLLİĞİNİN
YARANMASINA SƏBƏB OLAN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ”**

mövzusunda

DİSSERTASIYA İŞİ

Elmi rəhbər:

psixol.ü.f.d. Müşviq Mustafayev

İyun - 2023

Müasir dövrdə gənclərdə psixoaktiv maddə asılılığının yaranmasına səbəb olan amillərin təhlili

Xülasə

Dissertasiya işinin əsas məqsədi, müasir dövrdə psixoaktiv maddə asılılığının yaranmasında gənclərin münasibətlər sistemi, dəyərlər sistemi və digər səbəb olan amillərin təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın obyekt-Gənclərdə psixoaktiv maddə asılılığının yaranmasında münasibətlər və dəyərlər sistemi arasında əlaqədir.

Tədqiqatın predmeti. Müasir dövrdə psixoaktiv maddə asılılığının yaranmasına səbəb olan amillərin təzahür xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi..

Tədqiqat işi ümumi şəkildə- giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat və əlavələrdən ibarətdir. Dissertasiya işinin giriş hissəsində gənclərin maddə asılılığına meyillərinin onların münasibətlər və dəyərlər sistemi ilə əlaqəsi təhlil edilmişdir, mövzunun aktuallığı, obyekt və predmeti, eyni zamanda tədqiqatın məqsəd və vəzifələri ön plana verilmişdir.

Birinci fəsildə gənclik yaş dövrünün xüsusiyyətləri, əsas mahiyyəti və problemləri ətraflı şəkildə təhlil olunmuşdur. Bundan əlavə, problemin tədqiqi istiqamətləri və bu problemin yaranmasına gətirib çıxaran faktorlar ayrılıqda ön plana çıxarılarq, geniş şəkildə izah edilmişdir. Həmçinin gənclik yaş dövrü xüsusiyyətləri fərqli müəlliflər tərəfindən izahına yer verilmişdir.

İkinci fəsildə psixoaktiv maddə asılılığı nədir və gənclərin həyat tərzinə təsiri təhlil edilmişdir. Bununla bərabər psixoaktiv maddə istifadəsinə hansı amillər təsir edir, maddə istifadə edən gənclərin münasibətlər və dəyərlər sistemində ön plana çıxarılmışdır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində 100 nəfər maddə istifadə edən gənc və orta yaş şəxslərlə maddə istifadəsində dəyərlər sistemi və münasibətlər sisteminin əlaqəsi müxtəlif tədqiqatlarla araşdırılmış və fərziyyələr sübut olunmuşdur. Tədqiqatda 100 nəfər tədqiq olunan kişi olmaqla Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi Respublika Narkoloji Mərkəzinin xəstələri arasında sorğu şəklində aparılmışdır. Tədqiqat nəticələri nisbət şəklinə hesablanmış və faizlərlə cədvəllərdə işlənilmişdir. Belə ki, tədqiqatdan əldə edilən nəticəyə görə psixoaktiv maddə istifadə edən gənclərdə münasibətlər sistemi və dəyərlər sistemində maddə istifadə etməyənlərdən fərqlənir, eyni zamanda psixoloji vəziyyətləridə təhlil edilmişdir.

**Analysis of the factors that lead to the emergence of psychoactive substance
addiction in young people in modern times**

Summary

The main purpose of the thesis is to analyze the relationship system, value system and other factors of young people in the emergence of psychoactive substance addiction in modern times.

The object of the study- is the relationship between attitudes and value system in the creation of psychoactive substance addiction in young people.

The subject of the study. Studying the manifestation characteristics of the factors that cause psychoactive substance addiction in modern times.

The research work consists of introduction, three chapters, conclusion, used references and appendices. In the introduction part of the dissertation work, the connection between young people's tendency to substance addiction and their relationships and value system was analyzed, the actuality of the research, its object and subject, as well as the purpose and missions of the research were highlighted.

In the first part, the characteristics, outlines and problems of the youth period are examined in detail. In addition, the research aspects of the problem and the factors that cause this problem are highlighted and explained in detail. In addition, the characteristics of the youth period are described by different authors.

In the second part, the psychoactive substance addiction and its effect on the lifestyle of young people are examined. At the same time, the factors affecting the use of psychoactive substances, the relations of young people who use substances and the system of values are highlighted.

In the third part of the thesis, the relationship between 100 young and middle-aged substance users and the value system and relationship system in substance use has been examined with various studies and hypotheses have been proven. The research was conducted in the form of a questionnaire by examining 100 men among the patients in the Republic Narcology Center of the Ministry of Health of the Republic of Azerbaijan. The research results were calculated in the form of ratios and processed in percentage tables. Thus, according to the results obtained from the research, the relationship system and value system of young people who use psychoactive substances differ from those who do not use drugs, and their psychological states are also analyzed.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	1
I FƏSİL. PROBLEMİN ÜMUMİ NƏZƏRİ ƏSASLARI	5
1.1. Gənclik yaş dövrünün psixoloji problemləri	5
1.2. Problemin tədqiqi istiqamətləri.....	15
II FƏSİL. PSIXOAKTİV MADDƏLƏRDƏN ASILILIQ HƏYAT TƏRZİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİL KİMİ	29
2.1. Gənclərin psixoaktiv maddələrdən istifadə etməsinə təsir edən amillərin təhlili	29
2.2. Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən gənclərin münasibətlər və dəyərlər sistemi.....	40
III FƏSİL. PSIXOAKTİV MADDƏLƏRDƏN İSTİFADƏ EDƏN GƏNCLƏRİN DƏYƏRLƏR SİSTEMİNİN PSIXOPATOLOJİ HALLARIN TƏDQIQININ EKSPERİMENT-PSIXOLOJİ HİSSƏSİ	54
3.1. Tədqiqatın təşkili və keçirilməsi.....	54
3.1.1 Tədqiqat iştirakçıları	55
3.1.2 Tədqiqat zamanı istifadə olunmuş metodlar.....	55
3.2 Tədqiqat işinin nəticələri və onları təhlili.....	59
3.3 Alınmış nəticələrin şərhı.....	69
NƏTİCƏ	72
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	75
ƏLAVƏLƏR	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Gənclik istənilən müasir cəmiyyətin gələcəyinin əsasıdır. Hazırda gənclərin elmə, sosial-iqtisadi, siyasi proseslərə töhfəsi hər gün artır. Gənclər ömürlərinin çox hissəsini inkişaf edən informasiya cəmiyyətində keçirdiklərinə görə, onlar müasir texnologiyalardan sərbəst istifadə edirlər, indi bütün həyat onun əsasında qurulur. Gənclərin özünü reallaşdırmağa, yüksək mənəviyyətə malik şəxsiyyətin yetişməsinə şərait yaradan sağlam mühitdə olması vacibdir. Gənclərin həm psixoloji, həm də fiziki sağlamlığını qorumaq üçün şərait yaratmaq lazımdır, çünki cəmiyyətin rifahı bu və ya digər dərəcədə onlardan asılıdır.

Müasir dövrdə psixoaktiv maddələrdən (PAM) asılılığa meyilli gənclərin sayı artmaqdadır. Alkoqolizmə və psixoaktiv maddə qəbuluna meyilli gənclərin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, müəyyən edilmiş qaydada korreksiyası və sonrakı psixoloji iş üçün onların şəxsi və peşəkar inkişaf xüsusiyyətlərini aşkar edəcəkdir.

Gənclik illəri fərdin sosiallaşmasında xüsusi və mühüm mərhələdir. Gənclər sosial-demografik yaş qrupunun bir hissəsi olmaqla, sosial baxımdan nüfuzlu qrup hesab olunurlar. Eyni zamanda, gənclər cəmiyyətdə müəyyən funksiyaların yerinə yetirilməsi, mövcudluğun obyektivliyi, qrup üzvlərinin davranışlarının birmənalı determinizmi, digər sosial qruplara münasibətdə müəyyən bütövlüyü və müstəqilliyi kimi xüsusiyyətlərə malik olan xüsusi sosial qrupdur.

Hazırda ölkəmizdə psixoaktiv maddələrdən istifadənin qarşısının alınması problemi aktualdır. Bunun səbəbi, artıq gənclik kimi bir yaş kateqoriyası olan insanların alkoqol, kimyəvi maddələr, eləcə də onların istifadəsindən asılılığa səbəb olan müxtəlif tütün məmulatları kimi psixoaktiv maddələrdən davamlı olaraq istifadə etməyə başlaması ilə əlaqədardır. Maddələrdən istifadənin yaşı olduqca gəncdir. Gənclərin psixoaktiv maddələrdən istifadəyə meyilli olmasını mənfi meyillərinin təzahürü kimi qiymətləndirmək olar. Şəxsi meyillər isə həm müsbət, həm də mənfi, insanın öz həyat fəaliyyətini həyata keçirdiyi mühitdə özünü göstərir. Buna görə mənfi meyillərin təzahürünün qarşısının alınmasının ən vacib vəzifələrindən biri gəncin müəyyən mühitdə davranışını proqnozlaşdırmağa imkan verən psixoloji yanaşmalardır.

Tədqiqatın aktuallığı aşağıdakı hallarla bağlıdır. Birincisi, psixoaktiv maddə istifadəsi kriminal aləmin əsasını təşkil edir. Psixoaktiv maddə qəbul edən şəxslər sağlam düşüncələrini itirdiklərindən və müxtəlif ağırlıqdakı cinayətlər törətdiklərindən, məqsədi istifadə üçün, yeni bir partiya almaq üçün pul əldə etməkdir. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, istifadəsi və satışı bir çox qanunsuz xarakterli hərəkətlərə səbəb olur.

İkincisi, gənc nəsil arasında psixoaktiv maddə istifadə ədənlər şəxslərin artması, psixoaktiv maddə istifadəsinin subkultural tendensiyaya çevrilməsi, dünyagörüşünü əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən, formalaşdırən və dəyişdirən müasir araşdırmalarında dəstəklədiyi faktı əsas götürərək, dəyərlərin dəyişməsi baş verir. Vəziyyətin bu cür inkişafı bu problemin həllinə yeni yanaşma tələb edir. Çoxlu sayda gənclər narkotiklərdən “asudə vaxt” üçün istifadə etdiyindən, bunun psixoaktiv maddə istifadəçisinə səbəb olduğunu dərk etmirlər.

Üçüncüsü, müasir dünyada psixoaktiv maddə istifadəçisi (narkomaniya) xroniki xəstəliyə çevrilən psixi pozğunluq hesab olunur. Narkotik vasitələrin müntəzəm istifadəsi ilə ağırlı və qarşısızalmaz isteyi ilə ifadə edilir. Xəstəlik artıq formalaşdıbsa, bir insanın istifadə etməkdən imtina etməsi çətinləşir. Bədənlər buna alışır, maddəyə qarşı dözümlülük artır və getdikcə daha çox yeni doza tələb etməyə başlayır. Nəticədə, bu, insanın fiziki, əqli və mənəvi deqradasiyasına gətirib çıxarır.

Problemin işlənmə səviyyəsi. Psixoaktiv maddə asılılığı problemi psixologiyada öyrənilən geniş bir sahədir. Xaricdə bu problemə çox diqqət yetirilir, burada psixoaktiv maddə asılılığının qarşısını almaq məqsədilə səmərəli proqramlar mövcuddur. Bu məsələ ilə məşğul olan tədqiqatçılara aşağıdakılar daxildir: N.İsmayılov, P.Məmmədov, A.Məmmədova, Ş.İsmayılova, S.Abdullayev, G.Həsənova, S.Qaziyeva, L.Orucova, S.Hənifəyeva, T.Bulut, E.Yeşilkayalı, N.Bajenova, D.Həbibulin, E.Tumbasova, L.Qruzd, N.Sirota, S.Folkman, G.Prado və başqaları.

Tədqiqatın obyektı: müasir dövrdə psixoaktiv maddə asılılığı problemi.

Tədqiqatın predmeti: müasir dövrdə psixoaktiv maddə asılılığının yaranmasına səbəb olan amillərin təzahür xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın məqsədi: müasir dövrdə psixoaktiv maddə asılılığının yaranmasına səbəb olan amillərin tədqiqat yollarının əsaslandırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası: elmi ədəbiyyatın təhlili, eyni zamanda müşahidədən, təhlildən və sintezdən əldə olunmuş müddəaları təşkil edir.

Tədqiqatın fərziyyəsi: müasir dövrdə psixoaktiv maddə asılılığının yaranmasına səbəb olan amillər dəyərlər sistemi və özünüqiymətləndirmə ilə bağlıdır.

- Müasir dövrdə gənclərdə psixoaktiv maddə asılılığının yaranmasına səbəb olan amillər, gənclərin özünüqiymətləndirmə səviyyəsi ilə əlaqəlidir.

- Dəyər oriyentasiyalarının təqdim olunan təhlili gənclərin maddə istifadə etməsinə səbəb olan amil kimi təsirini müəyyən etməyə imkan verir.

Tədqiqatın vəzifələri: tədqiqatın məqsədinə, predmentinə uyğun olaraq fərziyyəsini gerçəkləşdirmək üçün aşağıda göstərilmiş müddəaların həllinin icrası nəzərdə tutulmuşdur:

1. Gənlik yaş dövrünün psixoloji problemlərinin araşdırılması;
2. Problemin tədqiqi istiqamətlərinin müəyyən olunması;
3. Gənclərin psixoaktiv maddələrdən istifadə etməsinə təsir edən amillərin təhlil edilməsi;
4. Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən gənclərin münasibətlər və dəyərlər sisteminin vurğulanması;
5. Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən gənclərin dəyərlər sisteminin müəyyən edilməsi məqsədilə eksperimentin aparılması.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti: mövcud “psixoaktiv maddə asılılığı” anlayışlarının, onun gənclər arasında təzahürünün səbəblərinin və amillərinin nəzərdən keçirilməsindən ibarətdir. Mövzuya dair anlayışların məzmunu konkretləşdirilir. Psixoaktiv maddə asılılığının yaranmasına səbəb olan amilləri nəzərə alaraq, gənclərdə psixopatoloji halların tədqiqi yollarının metodologiyasının məzmunu və prosessual komponentləri nəzəri cəhətdən əsaslandırılır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: əldə edilmiş məlumatlar müasir dövrdə psixoaktiv maddə asılılığının yaranmasına səbəb olan amillərin müəyyən edilməsi və qarşısının alınması üçün istifadə edilə bilər. Elmi iş psixoloji ixtisasların tələbələri üçün psixoaktiv maddə asılılığı fenomeni ilə tanış olmaq və bu fenomenin qarşısını almaq məqsədilə və dəyərlər sisteminin onların maddə istifadəsində rolunu təhlil etmək üçün faydalı ola bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: müasir dövrdə psixoaktiv maddə asılılığının yaranmasına səbəb olan amillər hərtərəfli təsviri verilir. Habelə, gənclərin qarşılaşdıqları psixoloji problemlər və bu problemlərdə onların dəyərlər sisteminin rolu müəyyən edilir.

Tədqiqatın aprobasiyası: dissertasiya işi ilə bağlı məqalə çap edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:

1. Bu gün gənclər arasında psixoaktiv maddələrdən istifadə edənlərin bir çoxu onun zərərli olduğunu hiss etdikləri üçün bu vərdişin nəticələrindən qurtulmağa çalışırlar. Siqareti, spirtli içkiləri və narkotik maddələri atmaq hər kəsə qismət olmur, çünki vərdiş kök salır və asılılığa çevrilir.

2. Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən insanların ömür müddəti istifadə etməyənlərə nisbətən qısadır. Müxtəlif tədqiqatçıların fikrincə, ölkəmizdə və xaricdə siqaret çəkənlər və psixoaktiv maddələrdən istifadə edənlər siqaret çəkməyən və istifadə etməyənlərdən 3 dəfə çox müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkirlər.

3. Psixoaktiv maddələrdən istifadə edərkən bədəndə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Orqanizmdə dəyişiklik mexanizmi kifayət qədər mürəkkəbdir: zərərli maddələr qana sorulur,

qanla beyinə daxil olur, bu da orqanizmin zəhərlənməsinə səbəb olur. Ürək döyüntüsü ilə birlikdə istehsal olunan adrenalin qan təzyiqini yüksəldir, əzələlərdən və qaraciyərdən qlükozanı çıxarır. Bütün bunlar qanda şəkərin səviyyəsinin yüksəlməsinə, aclıq və yorğunluq hissəsinin kütləşməsinə, insanda rahatlıq və sakitlik hiss etməsinə səbəb olur. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bunlar qeyri-təbii, yalançı hisslərdir, yalnız orqanizmin zəhərlənməsinin nəticəsidir.

İşin strukturu: Dissertasiya girişdən, üç fəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. PROBLEMİN ÜMUMİ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Gənclik yaş dövrünün psixoloji problemləri

İnsan ömrünün gənclik çağı - fiziki cəhətdən yetkinliyinin başa çatması, onun özünüdərk etməsinin, intellektinin sürətli inkişafı, özünəməxsus yüksək keyfiyyətlərinin, dünyagörüşünün formalaşması, peşə seçmək və yaşlılıq həyatına başlamaq dövrüdür.

Gənclik yaşı öz inkişafında, adətən, iki mərhələdən keçir: birinci mərhələ - erkən gənclik (15-18 yaş), ikinci mərhələ isə yetkin gənclik (18-25 yaş) dövrü adlanır (Bayramov, Əlizadə, 2002, s.237).

Gənclər bioloji, psixoloji, psixoseksual və sosioloji amillərin təsiri altında inkişaf edib formalaşır.

Bioloji baxımdan gəncin orqanizmi inkişaf sayəsində fiziki cəhətdən əsaslı sürətdə dəyişir, bədən möhkəmlənir, hərəkət, iş qabiliyyəti xeyli inkişaf edir.

Ümumiyyətlə, ilk gənclik illərində orqanizmin fiziki inkişafı demək olar ki, tamamlanır; belə ki, gənclərin boy artımı qızlarda 16-17 yaşda, oğlanlarda isə 17-18 yaşda təxminən böyüklərlə eyni səviyyəyə çatır, 16 yaşlı oğlanların əzələ qüvvəsi 12 yaşdakına nisbətən iki dəfə artır.

Psixoloji baxımdan gənclər artıq öz “mən”ini, şəxsiyyətini, qüvvəsini, xarici gözəlliyini dərk edir; gümrəh, cəsarətli, inamlı olub həyata nikbincəsinə yanaşır, onlarda həyat sevinci, yaşamaq-yaratmaq eşqi, peşə seçmə imkanları özünü daha qabarıq surətdə büruzə verir; idrak fəaliyyəti öz əhatililiyi, dünyagörüşü isə bir qədər genişliyi ilə fərqlənir.

Gəncliyin psixoseksual aspektdə inkişafına gəldikdə, burada cinsi yetişmənin əsasən tamamlanması, ikinci və üçüncü cinsi əlamətlərə keçid mərkəzi problem olub mürəkkəb biososial hadisə kimi özünü göstərir. Bu, əlbəttə, heç də bioloji-fizioloji dəyişmələrin nəticəsi olmayıb, həm də bioloji və sosial qüvvələrin qarşılıqlı təsirinin məhsuludur. Kişi və qadın olmaq, həmin rolunu mənimsəmək, ailə həyatı qurmaq, məhəbbət, qadın şərəfini, kişi ləyaqətini qorumaq gənclik yaşında özünü büruzə verən yeni keyfiyyətlərdəndir. Beləliklə, psixoseksual davranışlar, cinsi həvəs, əks cinsə münasibətin dərk olunması, əxlaqi normaların, ailə münasibətlərində fərdi xüsusiyyətlərin qanunauyğun təşəkkülü gəncliyin inkişafının müəyyən mərhələsinini təşkil edir.

Sosioloji aspektdə isə gənclik öz mahiyyəti etibarilə sosiallaşmış, müstəqil və məsuliyyətli fəaliyyətə keçir, gəncin şəxsiyyətinin fərdi-psixoloji mahiyyəti ictimai münasibətlərdən nəşət edir, başqa sözlə desək, o, ictimai münasibətlərin məcmuyu kimi, sosioloji varlıq kimi yetişir, həyat hadisələrinə fəal mövqedən yanaşır, pasport alır. Erkən gənclik dövründə məktəblilər cəmiyyətdə, ailədə, kollektivdə özüməxsus yer tutur, onlann əsas fəaliyyət növü əmək və təlim

olur. Gənclərin bir qismi texniki peşə məktəblərində, texnikumlarda təhsilini davam etdirir, bir qismi istehsalata işləməyə gedir, müəyyən hissəsi ali məktəblərə daxil olur.

Ümumiyyətlə, gənclik dövründə şəxsiyyət biososial-psixoloji varlıq kimi formalaşır, onlarda təşəbbüskar, prinsipial, məsuliyyətli davranış formaları təşəkkül tapır; gənc mürəkkəb intellektual əməliyyatlar aparmağa hazır olur, onun xüsusi qabiliyyətləri sürətlə inkişaf edir. Beləliklə, gənclik dövrü yaşlılıq mərhələsinə keçidin bitməsi, özünüdərkətmənin təşəkkülü, sosial-psixoloji varlıq kimi formalaşma - yetişməkdə olan nəslin inkişafında mühüm mərhələni təşkil edir.

Gənclik yaşında - gənclərin bu çılğın, coşqun, hərtərəfli inkişaf dövründə onlar bir-birinə qarşılıqlı təsir edir, bir-birini qavrayır, dərk edir, eyni zamanda ünsiyyət dairəsi daha da genişlənir, ailə, valideyn asılılığından müstəqilliyə, özünə xidmətə, özünü idarəyə keçir. Bunlar, gənclərdə sosial keyfiyyətlərin formalaşmasını sürətləndirir.

Gənclik çağında şəxsiyyətin bir sıra sosial-psixoloji keyfiyyətləri, xüsusilə ideallıq, əxlaqi saflıq, mənəvi zənginlik, fəallıq, işdə prinsipial olmaq, sözlə əməlin uyğunluğu, məqsəd aydınlığı və s. kimi keyfiyyətlər daha çox nəzərə çarpır və sürətlə formalaşır. Eyni zamanda onlar ideya, əqidə uğrunda mübarizəyə girir, dünyagörüşlərini müdafiə edirlər.

Gənclər formalaşdıqca məqsədi tam dərk edir və ona nail olmağa cəhd göstərir, bu da şəxsiyyətin kamilləşməsinə təsirsiz qalmır. Əlbəttə, bu zaman şagirdə qayğı göstərmək, onu istiqamətləndirmək, onun tərbiyəsilə ciddi məşğul olmaq daha vacib məsələlərdəndir.

Gənclik dövründə şəxsiyyəti səciyyələndirən əsas sosial keyfiyyətlərdən biri də əxlaqi saflıqdır. Əxlaqi saflıq gənclərin şəxsiyyətini yalnız öz işinə, əməlinə görə yox, həm də insanlara münasibətinə, qayğıkeşliyinə, həssaslığına görə səciyyələndirir. Beləliklə, insanlara münasibətin təşəkkülü gənc şəxsiyyətinin əxlaqi saflığını müəyyən edən əsas meyardır. Əxlaqi saflıq şagirdlərin humanizmində, məsuliyyətində, qrupa münasibətində özünü bürüzə verir və məktəbli şəxsiyyətini xarakterizə edərək, bir növ, onu idarə edən keyfiyyətə çevrilir.

Bu dövrdə gənclərdə təşəkkül tapıb formalaşmış sosial keyfiyyətlərdən biri də mənəvi zənginlikdir. Sosial-psixoloji mahiyyəti olan mənəvi zənginlik hərtərəfli, ahəngdar inkişaf etmiş gəncin mühüm xüsusiyyətidir. Məktəbli şəxsiyyəti mənəvi cəhətdən zənginləşərkən həm də onlarda biliklərə, elmə, incəsənətə yiyələnmək üçün tələbat və maraq əmələ gəlir. Şagirdlər təlim-tərbiyənin vəhdəti prosesində incəsənətə və təbiət elmlərinə bələd olur, müstəqil öyrənməyə, bilikləri dərinlən mənimsəməyə başlayır. Mənəvi zənginlik şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətini də inkişaf etdirir.

Gənclərdə formalaşan və tərbiyə olunmağa ehtiyac hiss edilən keyfiyyətlərdən biri də şəxsiyyətin vahidliyi, intqrasıya xassəsidir. Vahidlik, bütövlük gəncləri şəxsiyyət nöqtəyi-nəzərindən səciyyələndirir. Sözü ilə işi arasında vahidlik şagirdər- də ikiüzlülük, tərəddüd halları olmur, onlar söz verdiyi, öhdəsinə götürdüyü işi mütləq yerinə yetirmək əzmində olurlar.

Gənclərin mühüm xassələrindən biri fəallığıdır ki, bu məktəblini şəxsiyyət nöqtəyi-nəzərindən səciyyələndirir. Fəallıq inteqral xassə olub şəxsiyyətin ideallığında, əxlaqi saflığında, mənəvi zənginliyində, münasibətlər sistemində ifadə olunur. Fəal şagird məhsuldar, yaradıcı fəaliyyət göstərir, özünün işgüzarlığı, energiyası, qüvvə və qabiliyyəti ilə fərqlənir (Bayramov, 2001, s.49).

Gəncləri səciyyələndirən mühüm sosial keyfiyyətlərdən biri də orijinallıqdır. Belə keyfiyyət şəxsi mənə kəsb etdikdə şagird özünün davranışında, həyati məsələlərin həllində özünəməxsus xüsusiyyətləri nümayiş etdirir. Orijinallığa yiyələnmiş şagirlərin özünəməxsus həyat yolu, amalı olur, onlarda imkan və qabiliyyət sürətlə təşəkkül tapır. Məktəbdə tədris olunan humanitar fənlərin (tarix, ədəbiyyat, psixologiya və s.) şagirdlərin sosial keyfiyyətlərinin formalaşmasında, mənimsədikləri biliklərin möhkəmləndirilməsində böyük rolu vardır. Belə ki, ayrı-ayrı bilik sahələrinə yiyələnib onları praktikada tətbiq edən gəncdə bu və ya digər yeni keyfiyyətlər tərbiyə olunur. Xüsusilə humanitar fənlərdə ayrı-ayrı mövzularla bağlı qəhrəmanlıq səhnələri, orada təsvir olunan şəxslərin nümunəvi fəaliyyəti gənclər üçün məktəb olur.

Gənclərin sosial-psixoloji keyfiyyətlərinin formalaşmasında yaş və yaşarası birləşmə imkanları, məqsədləri, amalları, yaş və fərdi xüsusiyyətləri, bilik, bacarıq səviyyəsi, idrak imkanları müəyyən rol oynayır.

Gənc qruplarının fəallığında “yaşlıların” iştirakının əhəmiyyəti də vardır. Belə ki, məktəbli həyatında iştirak edən yaşlı özünün nümunəsi, onlara təsiri, nəzarət və məsləhəti sayəsində qruplarda aparılan tərbiyəvi işi səmərələşdirir, gənclərin formalaşmasını sürətləndirir.

Sosial keyfiyyətlərin formalaşmasında siyasi-mədəni işlərin, kütləvi tədbirlərin, texniki vasitələrin tərbiyəedici təsirləri, imkanları daha çoxdur. Belə ki, gənclər mədəni-kütləvi informasiyaların vasitəsilə dünyada baş verən siyasi hadisələrə, dövrü mətbuata maraq göstərir, qəzet, jurnal materiallarının, televiziya, radio verilişlərinin məzmununa daha çox diqqət yetirirlər və aldıkları məlumatlar onların formalaşma işində mühüm rol oynayır. Amma bəzən kütləvi informasiyalar əxlaqi normalara zidd, etik qaydaları gözləməyən məzmunla malik olur. Gəncləri neqativ hallardan qorumaq məqsədilə televiziya, radio ilə elə məlumatlar verməlidirlər ki, onlar yetişməkdə olan nəsildə müsbət keyfiyyətləri tərbiyə edib formalaşdırsın.

Beləliklə, qeyd olunanlardan aydındır ki, siyasi-kütləvi, mədəni tədbirlər şəxsiyyətlərarası münasibətləri, ünsiyyəti formalaşdırmaq işində əsas rol oynayır. Lakin gənclər kütləvi məlumat və dəbə, bəzən kor-koranə meyl göstərir, onun təsirinə düşürlər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, dəb keçici, birtərəfli xarakter daşıyır, ona uymaq, moda əsiri olmaq tərbiyə işinə mənfi təsir edir.

Gənclik dövründə şəxsiyyətin yeni keyfiyyətləri, xüsusilə də özünü yaxşı adam kimi aparma, özünüdərkətmə meylinin daha sürətli inkişafı nəzərə çarpır. Gənclik yaşında mühüm psixoloji fenomen olan özünüdərkətmənin inkişafı sayəsində gənc öz şəxsiyyətini, qabiliyyətini, mənəvi keyfiyyətlərini, özünü daha yaxşı anlamağa başlayır, qrupda tutduğu yeri, mövqeyini qiymətləndirir, müsbət və nöqsan cəhətlərini görməyi bacarır, onda “mən” məfhumu daha davamlı surətə çevrilir, özünüidarə, özünütəyinetmə formalaşır. İrəlində qeyd olunduğu kimi gənclər 16 yaşında pasport alır. Yaş həddi onlara - uşaqlara qadağan edilən kino və teatra, müxtəlif tamaşalara getmək hüququ verir, onların fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənir. Böyük yaşlı məktəblilər onları əhatə edənlər (qohum, qonşu, valideyn) tərəfindən həm fiziki, həm də əqli keyfiyyət etibarını ilə yaşlı adam kimi qiymətləndirilir, onlarda yaşlılıq hissi, meyli özünütəsdiqetmə amalı ilə birləşir və onlar yaşlılardan seçilməyə, bir növ, daha müstəqil, orijinal şəkildə özlərini göstərməyə çalışırlar (Həsənlı, 2013, s.53).

Bu dövrdə gənc öz psixoloji keyfiyyətlərini dərk etmək, qiymətləndirməklə yanaşı, onun mənlık şüurunun məzmunu, özü haqqında təsəvvürü dəyişir: oğlan və qızlar özlərinə həddən artıq aludə olur, zahiri gözəlliyini qiymətləndirir, fiziki cəhətdən kiçik bir çatışmazlıq onları narahat edir, hətta oğlanlar çox kök, bəstəboy olduqda bunu özləri üçün qəbahət hesab edirlər. Gənclər xarici görünüşlərindəki qüsurları, hətta müəyyən eybəcərlikləri ört-basdır etmək məqsədilə fizioqnomik maskadan istifadə edirlər.

Gənclər öz şəxsi mənəvi keyfiyyətlərini, həmçinin davranış, əda və rəftarını, zahiri gözəlliklərini, ağılını sosial-ictimai baxımdan izah edib, bütövlükdə qiymətləndirməklə bərabər, kənar adamların qiymətlərini də başa düşürlər. Lakin böyük məktəblilər özlərini real qiymətləndirmədikdə onlarda eqosentrizm təhlükəsi yaranır.

Müşahidələr göstərir ki, özünü ayrı-ayrı davranış faktına, əlamət və keyfiyyətə görə qiymətləndirən yeniyetmədən fərqli olaraq, yuxarı sinif şagirdləri (VIII-XI) və tələbələr öz şəxsiyyətlərini bütövlükdə qiymətləndirməyi bacarırlar.

Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu dövrdə özünü qiymətləndirmə zamanı gənclər çox vaxt özləri haqqında mühakimələr yürüdülər (Əliyev, 2017, s.63). Məhz buna görə də yuxarı sinif şagirdləri və tələbələr çox vaxt gənclik gündəlikləri tərtib edir və burada bir növ öz-özləri ilə mübahisəyə girişirlər. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu cür gündəliklərin

tərtibinə istiqamət verilməsi gənclərin özləri haqqında mühakimələrinin dəqiqləşməsinə, beləliklə də, özünüdərkətmənin formalaşmasına səbəb olur. Adətən, oğlanlara nisbətən qızlar gündəlik tərtibinə daha tez başlayır və bu işə daha çox vaxt sərf edirlər.

Müşahidələr göstərir ki, erkən gənclik dövründə bir çox hallarda yüksək özünəhörmət hissi müşahidə olunur. Belə ki, şagirdlər bu dövrdə çox zaman öz imkan və qabiliyyətlərini, kollektivdəki mövqelərin həddindən artıq yüksək qiymətləndirir, bu, sahədə iddia səviyyələri yüksək olur (Seyidov, Həmzəyev, 2014, s.52).

Gənclərin özünüdərkətməsi, qiymətləndirməsi ictimai mənşəyindən, təhsil səviyyəsindən, fərdi xüsusiyyətlərindən, onu əhatə edən adamlardan, oxuduqları əsərlərin surətlərindən də çox asılı olur. Gənclər bu amillərə istinad edərək özləri haqqında müəyyən hökmlər verirlər.

İlk gənclik dövründə oğlan və qızların özlərinə verdiyi qiymət və başqalarının onları qiymətləndirməsi gənclərdə şəxsi ləyaqət, özünəhörmət hissini formalaşdırıb inkişaf etdirir. Gənclərin özünüqiymətləndirməsini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də cinsi əlamət və keyfiyyətlərinin dərk edilməsidir. Qızlarda qadınlıq, oğlanlarda kişilik etalonları gənclik yaşında sabitləşib şəxsi keyfiyyətə çevrilir. Qızlarda evdarlıq, uşaqlara qulluq etmək vərdişləri, mehribanlıq, nəzakətlik keyfiyyətləri, qadına xas olan tələbat, maraq və xarakter əlamətləri reallaşır, onlar qadın kimi bəzənir, davranır, analıq vəzifəsini yerinə yetirməyə hazırlaşır. Oğlanlarda isə dözümlülük, təkidlilik, mərdlik, güc, qüvvə kimi iradi keyfiyyətlər, qadına hörmət, çətin işlərdə onlara kömək etmək adətləri diqqəti cəlb edir. Onlar kişi kimi davranır, saç saxlayır. Lakin bəzi ailələrdə oğlan və qızın cins-yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan onlara eyni şəkildə yanaşırlar. Əlbəttə, cavana ata-ana qayğısı, məhəbbəti eyni formada vacibdir. Ancaq bəzi ailələrdə oğlan və qızların tərbiyəsində müəyyən qüsuralara yol verilir. Belə ki, qızı oğlan kimi tərbiyə edir, geyindirir, oyuncaqlar alırlar. Xüsusilə ana olmayan ailələrdə belə hallar daha çox müşahidə olunur. Belə bir mühitdə qız oğlanlara xas olan davranışa, mədəniyyətə yiyələnir və beləliklə, onlarda kişi əlamətləri (maskulinizasiya) reallaşır.

Bəzi ailələrdə isə oğlanlarda qadın əlamət və keyfiyyətləri (feminizasiya) tərbiyə olunur. Xüsusilə də, buna atasız böyüyən oğlan uşaqlarında, yaxud qızları çox olan və həmişə uşağın tərbiyəsində ana məşğul olan ailələrdə, məktəbdə isə oğlanlara həmişə qadınlar dərs dedikdə rast gəlmək mümkündür (Минияров, 2010, с.91).

Feminizasiya halı şəxsiyyətin bütün keyfiyyətlərinə nüfuz etdikdə onun psixoloji mənası və çətinlikləri daha dərin olur. Belə ki, ordunun gələcək əsgəri, ailənin kişisi (ər) vacib keyfiyyətlərdən məhrum olur. Feminizasiya hadisəsinə son dövrlərdə daha çox rast gəlmək olur, xüsusilə də şəhər uşaqlarında.

Beləliklə, kişi keyfiyyətlərinə yiyələnməyən oğlanlar ailədə özünü kişi kimi apara bilmir, ailənin şərəf və ləyaqətini qoruya bilmir, bundan da qadın, ailə, cəmiyyət əzab çəkir.

Psixoloqların apardıqları tədqiqatlar göstərmişdir ki, yeniyetmənin mənlilik şüuru ilə müqayisədə gənclərin mənlilik şüurunda bir ziddiyyət müşahidə olunur, yeniyetmə əksər hallarda özünü gənclərə nisbətən daha düzgün qiymətləndirir (Выготский, 2000, с.118). Bunun başlıca səbəbi ondan ibarətdir ki, yeniyetmənin mənlilik şüurunun inkişafına başqa adamların mühakimələri əsaslı təsir göstərir. Ona görə də yeniyetmələr özlərini qiymətləndirərkən ətrafdakıların onlara verdiyi obyektiv qiymətlərə əsaslanırlar. Gənclik dövründə isə özünüqiymətləndirmə öz davranış və fəaliyyətini müstəqil şəkildə təhlil etmə əsasında gedir. Şübhəsiz, özünü müstəqil şəkildə qiymətləndirmək, başqalarının verdiyi qiyməti dərk etməkdən çətinidir. Gənclik dövründə özünüqiymətləndirmədə müşahidə olunan uyğunsuzluqlar məhz bu cəhətlə bağlıdır.

Gənclik dövrü insan həyatının xüsusi dövrüdür. Ş.Dədəyevin fikrincə, insanın əsas sosiogen potensialının inkişafı üçün həssas dövrüdür (Dədəyev, 2008, s.73). Ali təhsil insan psixikasına, onun şəxsiyyətinin inkişafına böyük təsir göstərir. Universitetdə oxuduğu müddətdə, əlverişli şərait olduqda, gənclər psixikasının bütün səviyyələrini inkişaf etdirir. Onlar insanın şüurunun istiqamətini müəyyən edir, yəni insanın peşəkar oriyentasiyasını səciyyələndirən mentalitet formalaşdırır. Universitetdə uğurlu təhsil almaq üçün kifayət qədər yüksək səviyyədə ümumi intellektual inkişaf, xüsusən də qavrayış, yaddaş, düşüncə, diqqət və müəyyən bir sıra məntiqi əməliyyatlarda bacarıq səviyyəsi tələb olunur.

Bir yaş kateqoriyası olaraq, gənclər “yetkinlikdən yetkinliyə keçid mərhələsini” təmsil edən yetkin inkişaf mərhələləri ilə əlaqələndirilir. Gec yeniyetməlik - erkən yetkinlik (18-30 yaş) kimi müəyyən edilir. Gəncləri “xüsusi sosial kateqoriya, ali təhsil müəssisəsi tərəfindən mütəşəkkil şəkildə təşkil olunmuş konkret insanlar icması” kimi nəzərə alaraq, R.Əliyev intellektual və sosial yetkinliyin birləşməsi hesab edir (Əliyev, 2008, s.167).

Ümumi psixi inkişaf baxımından gənclər insanın intensiv sosiallaşması, ali psixi funksiyaların inkişafı, bütün intellektual sistemin və bütövlükdə şəxsiyyətin formalaşması dövrüdür. Gəncləri yalnız bioloji yaş nəzərə alaraq hesab etsək, o zaman onu insan inkişafında uşaqlıqdan yetkinlik dövrünə keçid mərhələsi kimi yeniyetməlik dövrünə aid etmək lazımdır. Buna görə də xarici psixologiyada bu dövr böyümə prosesi ilə əlaqələndirilir.

Gənclikdə insan maksimum səmərəlidir, ən böyük fiziki və zehni stressə tab gətirir. İntellektual fəaliyyətin mürəkkəb üsullarını mənimsəməyə daha çox qadirdir. Ən asan yol seçilmiş peşə üzrə zəruri olan bütün bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək, tələb olunan xüsusi şəxsi və funksional keyfiyyətləri inkişaf etdirməkdir. Digər yaşlarla müqayisədə gənclik

dövründə operativ yaddaşın və diqqətin dəyişməsinin, şifahi-məntiqi tapşırıqların həllinin ən yüksək sürəti müşahidə olunur. Nəticə etibarilə, gənclik dövrü bütün əvvəlki bioloji, psixoloji, sosial inkişaf proseslərinə əsaslanan ən yüksək, “pik” nəticələrin əldə edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Gənci şəxsiyyət kimi tədqiq etsək, 18-30 yaş mənəvi-estetik hisslərin ən fəal inkişafı, xarakterin formalaşması və sabitləşməsi, ən əsası isə onun sosial rollarının hərtərəfli mənimsənilməsi dövrüdür. “İqtisadi fəaliyyətin” başlanğıcı bu dövrlə əlaqələndirilir. Motivasiyanın transformasiyası, bütün dəyər yönümləri sistemi, bir tərəfdən peşəkarlaşma ilə əlaqədar xüsusi qabiliyyətlərin intensiv formalaşdırılması, digər tərəfdən bu yaş xarakter və zəkanın formalaşmasının mərkəzi dövrü kimi fərqləndirir. Bu, idman rekordları, bədii, texniki və elmi nailiyyətlərin başlanğıcıdır.

Gənclərin sosial qrup kimi spesifikliyi bütün sosial mülkiyyət formalarına eyni münasibətdə, onun əməyin ictimai təşkilində rolunda məhsuldar və qeyri-məhsuldar əməkdə qismən iştirakındadır. Konkret sosial qrup kimi o, xüsusi həyat, iş və məişət şəraiti, sosial davranış və dəyər yönümləri sistemi ilə xarakterizə olunur. Gəncləri digər qruplardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər sosial prestij, müxtəlif ictimai formasiyalarla fəal qarşılıqlı əlaqə və həyatın mənasını axtarmaq, yeni ideyalar və mütərəqqi transformasiyalar arzusudur. Bu yaş böyümə prosesinin başa çatması ilə xarakterizə olunur. Bu da son nəticədə bədənin çiçəklənməsinə gətirib çıxarır, gəncin təkcə öyrənmədə xüsusi mövqeyinə deyil, həm də digər imkanların, rolların və iddiaların mənimsənilməsi üçün zəmin yaradır. İnkişaf psixologiyası nöqtəyi-nəzərindən gənclik dövründə daxili aləmin və özünüdərk xüsusiyyətləri dəyişir, psixi proseslər və şəxsiyyət xüsusiyyətləri təkamül və yenidən qurulur, həyatın emosional-iradi strukturu dəyişir.

Q.Əzimov gənclərin neoplazmalarına müstəqil məntiqi təfəkkürün, obrazlı yaddaşın, zehni fəaliyyətin fərdi üslubunun, elmi tədqiqatlara marağın inkişafını nəzərdə tutur (Əzimov, 2004, s.71). Bu dövrün ən mühüm yeni formalaşması özünüdərk xüsusiyyətlərinin, yəni özünü tanımanın inkişafıdır və onun mahiyyətini özünə münasibət təşkil edir. Buraya idrak elementi (öz “mən”inin kəşfi), konseptual element (öz fərdiliyi, keyfiyyətləri və mahiyyəti ideyası) və qiymətləndirici-iradi element (özünə hörmət) daxildir. Refleksiyanın inkişafı, yəni öz təcrübələri, hissləri və düşüncələri üzərində düşüncələr şəklində özünü tanımaq, əvvəllər qurulmuş dəyərlərin və həyatın mənasının tənqidi yenidən qiymətləndirilməsinə, bəlkə də onların dəyişməsinə və gələcək inkişafına səbəb olur.

Müasir cəmiyyətin inkişafı yeni mərhələdədir. Dünyanın qloballaşması insan davranışının ümumi modellərinin formalaşmasını və inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Günümüzdə cəmiyyət sosial davranışın Qərb modellərinə yaxınlaşmağa çalışır. Cəmiyyətimizin sosial-iqtisadi və siyasi problemlərinin həllində insanların sosial-psixoloji, şəxsi problemləri yaranır və ön plana çıxır. Sosial xarakterin strukturuna mövcud ictimai-tarixi şəraitdən asılı olaraq şəxsiyyətdə formalaşan psixoloji və sosial xüsusiyyətlər daxildir. Yeni cəmiyyətin formalaşmasında əsas amilləri nəzərdən keçirək:

- Gənclər arasında süni ehtiyacların yaradılması, istehlakçıların hiss və emosiyalarına təsir edərək istehlaka diqqət yetirmək;

- Məkan və zamanın sərhədlərini genişləndirmək üçün yeni rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etmək;

- İnsan davranışına, hisslərinə, insanların zövqlərinə, manipulyasiyalarına və təkliflərinə təsir etmək (Дружинин, 2011, с.53).

Habelə, gənclərin psixoloji xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək:

1. Gənclərin ətraf mühitə münasibəti. Yaradıcı insan üçün ətraf aləmin məkan və zaman sərhədləri yoxdur. Dünya fərdin öz ssenarisinə uyğun olaraq yenidən qurulur. Bu, yeni interaktiv kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirilir. Müasir şəxsiyyət bütün qadağaları, məhdudiyyətləri və davranış qaydalarını rədd edir.

2. Gənclərin başqalarına münasibəti. Çoxları üçün insanlarla ünsiyyət virtualdır. İnternet və digər multimedia texnologiyaları vasitəsilə həyata keçirilir. Müasir şəxsiyyət qarşılıqlı qayğı və diqqətə əsaslanan yaxın, yəni dərin ünsiyyəti istisna edir. Bir çox gənc infantilizmi təzahür etdirir və inkişaf etdirir.

3. Gənclərin özlərinə münasibəti. İnternetin, televiziyanın, medianın və kinonun təsiri altında indiki gənclər məşhur insanların davranışlarını təqlid etməyə çalışırlar. Belə insanlar qrupa aid olmağa çalışır, bütün zolaqların pərəstişkarı olurlar. Onlar özlərinə və bazar oriyentasiyasına görə izlənilə bilər, yəni istehlakçılara çevrilirlər.

4. Gənclərin işə və asudə vaxta münasibəti. İndiki gənclər karyera, zövq və aktiv istehlak üçün çox çalışırlar. İnsanların başqa bir kateqoriyası boş vaxta, asudə vaxta və istehlakçı davranışına dəyər verir. Onlar üçün karyeradan, maaşdan çox komandada yaxşı ab-hava önəmlidir. Müasir şəxsiyyət hedonist davranışa yönəlib.

5. Gənclərin təhsilə və özünüinkişafa münasibəti. Müasir rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan instrumental biliklər insan üçün böyük dəyərə malikdir. İnsan bilik əldə etmək və onları praktikada tətbiq etmək üçün müasir üsullarla “ayaqlaşmağa” çalışır. O, tez-tez özünü müxtəlif kurs və təlimlərdə öyrənməyə, təkmilləşdirməyə həsr edir və müasir ixtisaslara yiyələnməyə çalışır.

6. Müasir gənclərin həyat tərzı. Müasir insanlar gözəlliyi yeni dövrün tendensiyalarına uyğun başa düşürlər. Gözəllik özünü ifadə etmə üsuludur. Belə insanlar yaradıcıdırlar. Yaradıcılıq fəal insanlarda özünü təqdim etməklə, passiv insanlarda isə təqlid və liderlik yolu ilə təzahür edir. Passiv şəxsiyyətlərə reklam, simvollar, brendlər təsir edir. Onlar əsas istehlakçılardır.

7. Gəncliyin sosial və şəxsi dəyəri. Müasir insanın öz dəyərlər sistemi var. Gənclər başqalarının dəyərlərinə hörmət edirlər, lakin dəyərlər sistemi haqqında fikirlərini dəyişməyə çalışan insanlara qarşı dözümsüzdürlər. Bunlar bərabərlik, azadlıq və müstəqillik dəyərlərini qoruyan fəal insanlardır. Passiv insanlar başqalarının dəyərlərinə daha az dözümlülük nümayiş etdirirlər.

8. Gənclərin ətrafdakı reallığı düşünməsi və qavrayışı. Müasir cəmiyyətdə düşüncə azad və assosiativdir. Gənclərin diqqətini yalnız kəskin və güclü hisslər cəlb edir. Bu insanlar üçün vizuallaşdırma vacibdir. Fərd qorxu həyəcanına can atır, başqasının xəcalətini və utancını seyr etmənin sevincini hiss edir.

9. Gənclərə görə sosial xarakterli məhsuldarlıq. Müasir gəncliyi təhlil edərkən onun sosial xarakterinin məhsuldarlıq dərəcəsinə diqqət yetirilməlidir. Bir çox insan imkanları müasir rəqəmsal texnologiyalarla əvəz olundu. Sosial münasibətlərdə hər şey idarəetmə və proqramlaşdırma ilə müəyyən edilir. Sosial idarəetmənin yeni texnologiyaları yaradılır, burada insanın operator kimi yeri müəyyən edilir. Fərd öz qüvvələrini texniki vasitələrin köməyi ilə optimallaşdırmaqla deyil, bu vasitələrin yaratdığı reallığa passiv daxil olmaqdan narahatdır (Şəfiyeva, 2002, s.64).

Müasir cəmiyyətdə seçim azadlığı bu işi çox çətinləşdirir. Eyniləşdirmə prosesinin psixoloji çətinliyi seçim azadlığının əks tərəfidir. İllər ərzində inkişaf edən vətəndaş cəmiyyəti dəyərlərinin itirilməsi gənclərin şəxsiyyət böhranını daha da gücləndirdi. Gənclərin sosial qrup kimi həyatda öz müqəddəratını təyin etmə böhranına səbəb oldu. Bu vəziyyət gənclərdə şübhə, dəyərlərin tənqidi yenidən qiymətləndirilməsi və vətəndaş cəmiyyətində münasibətlər haqqında fikirlərin psixoloji məhvinə səbəb oldu. Özünü dərk etmə motivi azaldı və həyat dəstəyinin “sahibi olmaq” motivi artdı.

Bu gün bir çox gənclərin heç bir dəyəri yoxdur. Özlərinin və ailələrinin şəxsi təhlükəsizliyini təmin edə bilmirlər. Müəyyən nizamə öyrəşmirlər. Şəxsi dəyərlər gənclər üçün prioritetlərə çevrilib: “Mən”, “azadlığım və təhlükəsizliyim” və “sevdiyim insanlar”. Sosial dəyərlər arxa plana keçir.

Gənclər üçün dəyərlər bölgədən, təhsildən, rifah səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Gəncliyin əsas ehtiyaclarından biri romantikadır. Gənclər onlara məlum olmayan, lakin maraqlı

olana can atırlar. Onlar macərə axtarışında hər şeyi riskə atırlar. Bu, bir tərəfdən yaxşıdır, çünki riskə, qəhrəmanlığa meyil edirlər. Amma digər tərəfdən risk və qəhrəmanlıq özünü doğrultmalı və vətəndaşlıq borcundan, insanlıqdan, qanunçuluqdan, humanizmdən, vətənpərvərlikdən, mənəviyyatdan və s.-dən qaynaqlanmalıdır. Gəncin riski müəyyən həyatı dəyərlərin itirilməsi ilə bağlı ola bilər: həyatı, sağlamlığı, maddi rifahı, peşəsi, vəzifəsi, karyerası, ailəsi və s. bir növ parçalanmanın nəticəsidir. Gənclər tərəfindən riskli vəziyyətlərin gücləndirilməsi o hallarda mümkündür ki, onlar dövlət, cəmiyyət, ailə, məktəb, kollektiv və s. kimi sosial institutlardan asılılığı azalır.

Gənclər həm də cəmiyyət həyatının şəxsi, subyektiv və prosessual tərəflərinin xüsusi məzmunu ilə səciyyələnir (ideya ümumən bir növ sosial orqanizm kimi cəmiyyət anlayışından irəli gəlir). Gənclərin sosial keyfiyyətinin belə təzahürü onların sosial mövqeyinin xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir və konkret sosial şəraitdə sosiallaşma prosesinin qanunları ilə müəyyən edilir. Gənclər mühitində millətlərarası münasibətlərin özünəməxsus, spesifik xüsusiyyətləri vardır. Əgər uşaqlıqda, sonra isə yeniyetməlikdə millətlərarası münasibətlər, ziddiyyətlər böyük yer tutursa, illər keçdikcə yaşlandıqca və 30 yaşa qədər ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, anlaşılmazlıq, millətçilik hissləri artır.

Etnik-mədəni təhsil bir etnik qrupun adət-ənənələrinin, sosial normalarının və mədəni dəyərlərinin gənc nəsə ötürülməsinin vahid pedaqoji prosesi kimi insanın şəxsiyyət kimi formalaşması, onun sosial, mənəvi, əxlaqi, əqli və əxlaqi xüsusiyyətlərinə təsir göstərməsi prosesinin tərkib hissəsidir. Gənclərin etnomədəni ənənələr əsasında sosial adaptasiyası müxtəlif sahələrdə, o cümlədən asudə vaxt şəraitində bu yaş qrupunun sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinə dair biliklərdən istifadə etməklə həyata keçirilir.

Sosial-demoqrafik qrup olan gənclər yaş xüsusiyyətləri, sosial status xüsusiyyətləri və hər ikisinə görə sosial-psixoloji xüsusiyyətlərin birləşməsinə əsaslanaraq seçilir. Həyat dövrünün müəyyən bir mərhələsi kimi gənclik bioloji cəhətdən universaldır. Lakin onun spesifik yaş hədləri, onunla əlaqəli sosial status və sosial-psixoloji xüsusiyyətləri sosial-tarixi xarakter daşıyır və sosial sistemdən, mədəniyyətdən və qanunauyğunluqlardan asılıdır.

1.2. Problemin tədqiqi istiqamətləri

Psixoaktiv maddələrdən istifadə nəticəsində yarananpsixi və davranış pozuntularının tədqiqi istiqamətləri müxtəlifdir. Bu istiqamətləri müəyyənləşdirən PAM-lərdən istifadə zamanı yaranan halları nəzərdən keçirək. Səthi aktiv maddələrin və xüsusən də alkoqolun qanunsuz hərəkətlər törətməsində təxribatçı rolu yaxşı bilinir. Beləliklə, bütün cinayətlərin 30%-dən çoxu alkoqol və ya narkotik maddə sərxoşluğu vəziyyətindədir (Allahverdiyev, 2019, s.367).

Psixoaktiv maddələrin kəskin intoksikasiya vəziyyətlərinin məhkəmə psixiatrik qiymətləndirməsi müəyyən normalarına uyğun aparılır. Cinayət Məcəlləsinə əsasən, alkoqol, narkotik və ya digər sərxoşedici maddələrin istifadəsi nəticəsində sərxoş vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur (Allahverdiyev, 2019, s.369). Buna görə cinayət törədildiyi zaman qeyd edilən alkoqol və ya narkotik maddə sərxoşluğu vəziyyəti, insanı hərəkətlərinin həqiqi mahiyyətini və sosial təhlükəsini dərk etmək və onlara nəzarət etmək fürsətindən məhrum etmir. Qanunvericiliyin bu mövqeyi, kəskin intoksikasiya vəziyyətinin, bir qayda olaraq, psixoaktiv maddələrin şüurlu istifadəsi və yalnız onu qəbul etmə faktı deyil, həm də alınan doza görə ortaya çıxması ilə bağlıdır. Başqa sözlə, özünü qəsdən sərxoşluq vəziyyətinə salan insan, eyni zamanda bu hərəkətin mümkün ictimai təhlükəli nəticələrini başa düşür.

Sərxoşluq vəziyyəti ruhi xəstəlik olmasa da, psixoaktiv maddələrdən istifadə edilərkən, davranışlarının şüurlu şəkildə könüllü tənzimlənməsi qabiliyyətinin azalması ilə müşayiət olunan zehni pozğunluqlar meydana gəlir. Cinayət Məcəlləsində cəzanın yüngülləşdirilməsinin mümkün olduğu halların siyahısı verilir. Belə hallar aşağıdakılardır:

- səthi aktiv maddələrin istifadəsi barədə məlumatlı olmaq;
- şiddət və ya aldatma ilə sərxoş;
- şəxsin istifadə etdiyi sürfaktın hərəkəti barədə məlumatlılığı;
- bu sürfaktan istifadə subyektiv təcrübəsinin olması və ya olmaması;
- psixoaktiv maddələrin qəbulu ilə başqa zehni xəstəlik arasında əlaqə (məsələn, kompulsiv patoloji cazibə, depresif və ya hipomanik vəziyyət və s.) (Məmmədov, Məmmədova, İsmayılova, Abdullayev, Həsənova, Qaziyeva, Orucova, Hənifəyeva, 2014, s.3).

Kiçik miqdarda alkoqol qəbuluna cavab olaraq paradoksal reaksiya olan və qısamüddətli, birdən ortaya çıxan psixoz olan patoloji intoksikasiyanın klinika və məhkəmə psixiatrik qiymətləndirməsi, əsas xüsusiyyəti şüurun qaralıq olmasıdır. Bir qayda olaraq, alkoqol, narkotik və toksik maddələrin istifadəsi asılılıq sindromunun yaranmasına səbəb olur - xroniki alkoqolizm (alkoqoldan sui-istifadə ilə), narkotik asılılığı (narkotik kimi təsnif edilən maddələrin istifadəsi ilə), maddə asılılığı (maddələrdən sui-istifadə ilə - dərman siyahısına daxil olmayan). PAM bağımlılığı, gedişində digər xroniki xəstəliklərə bənzəyən və genetik, bioloji, psixososial faktorların və ətraf mühitin təsirlərinin qarşılıqlı təsirindən yaranan bir sıra davranış pozğunluqları ilə ortaya çıxan beyin xəstəliyidir. Mövcud təsnifata (MKV-10) uyğun olaraq, asılılıq sindromu diaqnozu aşağıdakı əlamətlərdən üçü aşkar edildikdə edilə bilər:

- a) sürfaktan istifadə etmək üçün güclü istək;

- b) maddə qəbulunu idarə etmək qabiliyyətinin azalması;
- c) maddə istifadəsi dayandırıldıqdan sonra çəkilmə vəziyyətinin başlanğıcı (çəkilmə sindromu);
- d) tolerantlığın artması ilə maddənin dozasını artırmaq istəyi;
- e) maddənin istifadəsi lehinə əvvəlki maraqların “unudulması”;
- f) səbəb olduğu zərərli nəticələrə baxmayaraq istifadəni davam etdirmək (İsmayılov, 1996, s.18).

İ.Başkurt baxımından gənclər üçün asılılıq davranışı termininin ən uyğun olduğu görünür. Bunun xəstəlik olmadığını, davranış pozğunluğu olduğunu göstərmişlər (Başkurt, 2003, s.79). Müəllif asılılıq davranışının inkişaf etdiyi yolları vurğulayır. Birinci halda, gənclər müxtəlif sürfaktanları sıyırlar: benzin, yapışqan, ikinci halda isə alkoqollu içkilər, əlavə edilmiş həblər və ya marixuana siqaretlərini rədd edə bilmirlər. O, psixoaktiv maddələrdən asılılıq sindromunun xarakterik xüsusiyyətlərini də təsvir edir:

- zehni asılılıq;
- fiziki asılılıq;
- tolerantlığın dəyişməsi (Başkurt, 2003, s.83).

Zehni asılılıq, istənilən hissləri yaşamaq və ya zehni narahatlıq fenomenlərini aradan qaldırmaq üçün davamlı və ya vaxtaşırı psixoaktiv maddələr qəbul etmək üçün ağırlı istəkdir. Zehni rahatlıq vəziyyəti yalnız sərxoş olduqda, sərxoşluq xaricində əhval-ruhiyyə azaldıqda, qıcıqlanma meydana gəldikdə, psixoaktiv maddələrin istifadəsi barədə daim düşüncələr yaranır. Psixiki asılılıq həmişə dərmanların sistemətik istifadəsi ilə baş verir, lakin tək bir dozadan sonra inkişaf edə bilər. Psixoaktiv maddələrin istifadəsinə zehni (psixoloji) və kompulsiv cazibə ayırmaq lazımdır. Zehni cazibə xəstənin zehmində aparıcı yer tutan dərman haqqında daimi düşüncələrlə xarakterizə olunur: əhval-ruhiyyəni yüksəltmək, qəbulunu və depressiyasını gözləyərək canlanmaq, yoxluğunda narazılıq. Psixi cazibə motivlər mübarizəsi və qismən tənqid ilə müşayiət olunur. Kompulsiv cazibə, psixoaktiv maddə istifadəsinə qarşı qarşısızalmaz istəklə özünü göstərir və tez-tez bütün digər sürücülükləri (acliq, susuzluq) kənarlaşdırır, emosional vəziyyəti, xəstələrin davranışını təyin edir, şüurun daralması, tənqidin tamamilə olmaması ilə müşayiət oluna bilər. Fiziki asılılıq, adi doza sürfaktların tətbiqi ilə sürətlə yox olan ağırlı fiziki hisslər, daxili orqanların və sinir sisteminin pozğunluqları ilə özünü göstərir. Bu pozğunluqlara çəkilmə simptomları və ya çəkilmə simptomları deyilir. Müxtəlif növ asılılıqlarda çəkilmə simptomlarının təzahürləri fərqlidir və səthi aktiv maddənin növü, istifadə olunan dozalar, tətbiq müddəti və tətbiqetmə yolu ilə əlaqələndirilir. Geri çəkilmə simptomları narahatlıq, yuxu pozğunluğu və ya apatiya, hərəkətsizlik görünüşü ilə xarakterizə

olunur. Bu tip psixoaktiv maddə istifadəçisi üçün xarakterik əlamətlərin ən çox inkişaf etdiyi və çəkilmə sindromunun gecikmiş dövrü və ya “qeyri-sabit tarazlıq dövrü” olduğu zaman kəskin çəkilmə sindromu fərqlənir. Davranış pozğunluqları ön plana çıxır. Narkotik istifadəsini dayandırdıqdan bir neçə həftə sonra tiryək asılılığı olan xəstələrdə kəskin çəkilmə sindromu üçün əlamətlər meydana gəldikdə hallar təsvir olunur. Bu vəziyyətə “quru çəkilmə” deyilir. Fiziki asılılıq, dərman istifadəsinin davam etməsinin və ya çəkildikdən sonra dərman istifadəsinə qayıtmasının əsas təyinedicisidir. Ancaq müəyyən dərmanların istifadəsi ilə fiziki asılılıq (geri çəkilmə sindromu) inkişaf etmir. Düzümlülükdəki dəyişiklik səthi aktiv maddələrdən asılılığın yaranmasının əsas əlamətlərindən biridir. Səthi aktiv maddələrə qarşı düzümlülük istənilən psixofiziki təsirə səbəb ola biləcək minimum dozası ilə müəyyən edilir (sərxoşluq vəziyyəti, çəkilmə simptomlarının yüngülləşməsi). Səthi aktiv maddələrin sistemə istifadəsinə başladıqdan bir müddət sonra ilkin doza istənilən effekti vermir və xəstə eyni təsiri əldə etmək üçün dozaları artırmaq məcburiyyətində qalır.

Asılılıq sindromunun formalaşmasının ilk mərhələsində, bir qayda olaraq, maddənin həm tək, həm də gündəlik dozalarında artım olur. İkinci mərhələdə gündəlik doza sabitləşdikdə tək sürfakt doza artır, bu da maksimuma çatır və uzun müddət sabit qalır. Bağımlı, terapevtikdən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olan və hətta bəzi hallarda sağlam insan üçün ölümcül olan dərman dozalarına dözə bilər. Gələcəkdə dərmanın tətbiqi ilə euforiya yaranmır və dozada artım həddindən artıq dozaya səbəb olur. Dərmanın tətbiqi yalnız çəkilmə simptomlarının görünməsinin qarşısını alır. Bu, asılılıq sindromunun üçüncü (son) mərhələsinə keçid deməkdir. Alkoqolizm, psixoaktiv maddə istifadəsi və maddə asılılığı olan xəstələrdə ən çox asılılıq sindromunun üçüncü mərhələsində özünü göstərən spesifik şəxsiyyət dəyişiklikləri meydana gəlir. Bunlar əxlaqi və etik tənəzzül, soyuq eqoizm, psixoaktiv maddələrin istifadəsi və axtarışı ilə məşğul olmaqda özünü göstərir. Xəstələr əvvəlki bağlılıqlarını və maraqlarını itirir, ailəyə biganədirlər, sosial normaları pozurlar. Psixoaktiv maddələrin davamlı istifadəsi ilə yaddaş və zəka pozğunluqları ortaya çıxır və uzaq mərhələlərdə demans meydana gəlməsi ilə birlikdə psixoorqanik sindrom böyüyür (Безрыкова, 2010, c.22). Asılılıq davranışsal və psixoaktiv maddə asılılığı olaraq təsnif edilir. Davranışsal asılılıqda gambliq (qumaq asılılığı), internet, shopping, oyun və s. aiddir. Psixoaktiv maddə asılılığı isə daşınması və satışı qadağan olunan istənilən narkotik və psixotrop maddələrdir. Psixoaktiv maddələrdə özlüyündə depresantlar, hallusinogenlər, psixostimulyatorlar, opioidlər və s. bölünür.

Alkoqoldan asılılıq sindromu (alkoqolizm) tədricən inkişaf edir və üç mərhələni əhatə edir. Alkoqoldan asılılıq sindromunun birinci mərhələsi zehni asılılıq sindromunun əmələ gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Alkoqoldan sui-istifadə edənlər, sərxoşluq xaricində qıcıqlanma,

narahatlıq hissi və yalnız alkoqol sərxoşluğu vəziyyətində - psixoloji məmnunluq hissi, alkoqol haqqında davamlı düşüncələr ortaya çıxaraq içməyə əsas verən səbəblər axtarmağa başlayırlar. Alkoqol istehlakı üçün patoloji istək meydana gəlməsi yuxu pozğunluğu, artan yorğunluq, düşüncəsizlik və əsəbilik şəklində nevroz kimi xəstəliklərin ortaya çıxması ilə müşayiət olunur. Alkoqolizmin meydana gəlməsinin ilkin əlamətlərindən biri də bağırsağın refleksinin itirilməsidir. İstehlak olunan alkoqol miqdarına nəzarət etmək və alkoqol içdikdə vəziyyəti nəzərə almaq qabiliyyəti tədricən itirilir (kəmiyyət və situasiya nəzarətinin itirilməsi). Alkoqolun adi dozası əvvəlki psixoloji təsirlərə səbəb olmur, bunlara nail olmaq üçün doza tədricən bir neçə dəfə artır, zəif alkoqollu içkilər əvəzinə getdikcə güclü olanlar qəbul edilir (tolerantlığın artması). Böyük dozada alkoqol istifadəsi fonunda hadisələrin qismən yaddaşı mümkündür (intoksikasiya dövründə amneziya). Şəxsi dəyişikliklərin ilk əlamətləri ortaya çıxır:

- məsuliyyət hissinin azalması;
- laqeydlilik;
- passivlik;
- rəsmi və məişət vəzifələrindən yayınma;
- marağ dairəsinin daralması (Безуглов, 2008, с.36).

Alkoqoldan asılılıq sindromunun ikinci mərhələsi, zehni və vegetativ pozğunluqlarla özünü göstərən alkoqol çəkilmə sindromunun meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Alkoqollu içkilər qəbul etdikdən sonrakı gün xəstələrdə zəiflik, artan əsəbilik, depresif əhval-ruhiyyə, tərləmə fonunda narahatlıq, ürək işindəki fasilələr, əzələlərin titrəməsi və bütün bədənin ümumi narahatlığı var. Geri çəkilmə sindromu, xəstəni rahatlıq vəziyyətinə gətirən, otonomik xəstəlikləri aradan qaldıran alkoqol qəbul edilərək aradan qaldırılır. Daimi sərxoşluq gündəlik sərxoşluğa və nəzarətsiz alkoqol qəbuluna gətirib çıxarır - daimi və ya sərxoş spirt istehlakı meydana gəlir. Alkoqol sərxoşluğunun mənzərəsi dəyişir. Eyforiya dövrü qısalır, davranış pozğunluqları həyəcan verici davranış formaları şəklində meydana çıxır. Alkoqolun tolerantlığı ilkin doza nisbətən 4-6 dəfə artır və bir neçə il davam edir. Alkoqollu amneziya qalıcı olur və palimpsest şəklində olur (intoksikasiya dövrünün fərdi epizodlarının yaddaşı). Davamlı mənəvi və etik tənəzzülün və sərtləşmənin əlamətləri aydınlaşır. Alkoqoldan asılılıq sindromunun üçüncü mərhələsi alkoqol tolerantlığının azalması ilə xarakterizə olunur ki, bu da özünü sərxoşluğa nail olmaq üçün əvvəlkindən daha kiçik dozada alkoqol qəbul etməsi kimi göstərir. Dözümlülüyün azalması və sərxoşluğun daimi ehtiyacı ilə əlaqədar olaraq, spirt istehlakının xarakteri dəyişir. Gün ərzində xəstə hissə-hissə dozada alkoqollu içkilər qəbul edir və daim alkoqol sərxoşluğundadır, çəkilmə simptomları bulanır. Sərxoşluğun simptomatologiyası

eyforik rəngini itirir, əsəbi disforik təsir üstünlük təşkil edir, ətrafdakılardan narazılıq hissi var. Amnesias tez-tez bütün intoksikasiya müddətini əhatə edir. Alkoqolun ləğvi ilə, çəkilmə sindromu bariz psixopatoloji təzahürlərlə davam edir: yuxusuzluq, xəyal və halüsinatuar pozğunluqlar, münasibət fikirləri, təqib. Abstinasiya vəziyyətində, fikri uyğunsuzluq, zaman və məkanda yönəlməzlik elementləri özünü göstərir, epileptik tutmalar mümkündür. Xəstələr duyğuların sərtləşməsi, bağlılıqların itməsi, əvvəlki üstünlüklərin itirilməsi, alkoqolla əlaqəli maraqlar şəklində açıq zehni qüsurlar göstərir. Yaddaşın, zəkanın, passivliyin zəifləməsi, kritik qabiliyyətlərin azalması, sistemativ işlərlə məşğul ola bilməməyinizlə iş qabiliyyətinizin azalması var.

PAM-dan asılılıq sindromunun inkişafının əsas qanunauyğunluqları artıq yuxarıda nəzərdən keçirilmişdir. Buna görə, aşağıdakılar müxtəlif növ narkotik asılılığına xas olan xüsusiyyətləri vurğulayacağıq. Opiat asılılığı sindromu (tiryək asılılığı) tiryək asılılığının fərqli xüsusiyyəti, enjekte edilmiş narkotik istifadəsi vəziyyətində asılılıq sindromunun sürətli inkişafıdır. Dərman istifadəsi üçün patoloji istək 2-5 eroin enjeksiyasından sonra əmələ gəlir. Asılılıq sindromunun ilk mərhələsində tolerantlıq 3-5 dəfə artır. Dərman olmadıqda, zehni gərginlik, ümumi narahatlıq hissi var. Bu asılılıq mərhələsi orta hesabla 2-3 ay davam edir, eyni zamanda dərmanı qəbul etmək qaşınma ilə müşayiət olunur və hər sonrakı enjeksiyonda azalır və itməsi növbəti mərhələyə keçid əlamətlərindən biridir. İkinci mərhələdə sərxoşluğun mənzərəsi dəyişir. "Gəlişin" intensivliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalır, dözümlülük dəfələrlə artır (bəzən ilkinə nisbətən 100 və ya daha çox dəfə), xəstələrin həyatı narkotik maddə axtarışına tabedir. Ümumiyyətlə, dərmanın atılmasının ikinci gününün sonunda özünü göstərən abstinensiya sindromu meydana gəlir. İstilik hissi, qarın ağrısı, ishal, qusma, yuxu pozğunluqları ilə növbələşən əzələlərdə xoşagəlməz hisslər, əzələlərin krampları, üşümələr var. Xəstələr təsirli şəkildə gərgin, əsəbi, yatır, iştahası yoxdur, bədən çəkisi nəzərə çarpacaq dərəcədə azalır. Çıxarma vəziyyəti 5-10 gün davam edir. Tiryək bağımlılığında ümumiyyətlə açıq intellektual qüsurlar müşahidə edilmir, konsentrasiyada çətinliklər var, davamlı məqsədyönlü fəaliyyət göstərə bilmir. Üçüncü mərhələdə dərman tolerantlığının azalması qeyd olunur. Əvvəlki rahat dozası zəiflik hissinə səbəb olur. Tiryək aludəçiləri qol, ayaq, boyun, sklerozlu damarlardakı venadaxili inyeksiya izləri ilə xarakterizə olunur (Молодежь и общество на рубеже веков, 2011, с.183).

Kannabinoid bağımlılığı sindromunun (həşişizm) ilk mərhələsində başlanğıcda mövcud avtonom reaksiyalar düzəldilir, dözümlülük artır və dərmanın xaricedici təsirinə zehni asılılıq yaranır. İkinci mərhələdə intoksikasiya xarakteri dəyişir, dərmanın stimullaşdırıcı təsiri üstünlük təşkil etməyə başlayır, siqaret çəkmək mövzunu rahatlıq, psixofiziki fəaliyyət

vəziyyətinə gətirir və əhval-ruhiyyə yüksəlir. Geri çəkilmə simptomları yavaş-yavaş əmələ gəlir və çox aydın görünür. Dərman kəsildikdən sonra bir ay ərzində süstlük, halsızlıq, əsnəmə, üşütmə, şagirdlərin genişlənməsi, yuxu və iştahanın pozulması, disforik-kinli əhval-ruhiyyə müşahidə edilə bilər. Asılılıq sindromunun ikinci mərhələsində, zehni azalma, zəka, əvvəlki maraqların itirilməsi və sosial məsuliyyətlərin laqeyd edilməsi şəklində zehni pozğunluqlar və şəxsiyyət dəyişiklikləri ola bilər. Bu mərhələ çox vaxt aparır - 10 ilə qədər. Üçüncü mərhələdə fərqli intellektual geriləmə, astenik narahatlıqlar var. Həşişin istifadəsi yalnız stimullaşdırıcı təsir göstərir. Həşiş bağımlılığı olan insanlar aldadıcı qarışıqlıq, halüsinatuar-paranoid sindrom şəklində psixotik pozğunluqlar (həşiş psixozları) inkişaf etdirə bilərlər. Üçüncü mərhələdə üzvi demans meydana gəlir (Cıpota, 2014, c.94).

Yuxu dərmanlarından asılılıq sindromu (barbiturik asılılıq) terapevtik barbiturat dozasının istifadəsinə başladıqdan bir neçə ay sonra fiziki asılılıq meydana gəlir. Tolerantlığın 3-5 dəfə artması, müddəti 3-4 ay olan ilk asılılıq sindromunu göstərir. Asılılığın ikinci mərhələsində narkotik istifadəsi üçün nəzarətsiz istək yaranır, sərxoşluq təbiəti dəyişir və kəmiyyət nəzarəti itir. Böyük dozada barbituratlar qəbul edildikdə, uzun yuxu və sonrakı amneziya ilə qarışıqlıq meydana gəlir. Dərmanın ləğvi ilə abstinasiya vəziyyəti ilk gün ərzində inkişaf edir, üşütmə, qusma, mədə ağrıları, tərləmə, narahatlıq qeyd olunur. Əzələ krampları, oynaq ağrıları, nöbetlər mümkündür, görmə halüsinasiyaları ilə aldadıcı stupefaksiyanın inkişafı var. Barbiturik narkotik asılılığının üçüncü mərhələsində tolerantlığın azalması baş verir. Gənclər tərəfindən barbituratlardan sui-istifadə ilə torpid zehni prosesləri olan demans bir neçə ildir meydana gəlir. Yaşlı qruplardakı xəstələrdə intellektual-mnestik funksiyada azalma daha uzun müddətdə baş verir, affektiv pozğunluqlar qoşula bilər. Psixostimulyator bağımlılığı sindromu bir neçə venadaxili inyeksiyadan sonra görünür. Birincisi, xəstənin zehində dominant yer tutan narkotik istifadəsinə zehni cazibə yaranır və bu, təxminən bir ay davam edən asılılığın ilk mərhələsinin meydana gəlməsinin əlamətidir. Dözümlülük artır, inyeksiya tezliyində artım və tək bir doza bir neçə dəfə artdığı və dərman qəbulunda təkrar artım sayəsində gündəlik doza maksimuma çatdığı ikinci mərhələyə keçid var. Abstinensiya vəziyyəti, xəstələr bir neçə gün yuxuya gedə bilmədikləri zaman intihar düşüncələri, yuxu pozğunluqları ilə disforiya və depressiya pozğunluqları ilə xarakterizə olunur. Xəstədə baş ağrısı, halsızlıq hissi, halsızlıq, əzələ krampları olur. Abstinasiya vəziyyətində kəskin dəlisov psixozlar mümkündür. Üçüncü mərhələ tolerantlığın azalması ilə xarakterizə olunur, dərman qəbulundan sonra eyforiya vəziyyəti qısa müddətli olur və tez bir zamanda depressiya və disforiya ilə əvəz olunur. Xəstələrdə ensefalopatiyanın təzahürləri artmaqdadır: yaddaşda və mühakimə səviyyəsində azalma, artan yorğunluq, süstlük, hərəkətsizlik, aşağı əhval-ruhiyyə, uzunmüddətli iradi səyləri

bacarmamaq. Psixostimulyatorlardan asılılıq sindromu olan insanlar işlərini, işlərini tərk edirlər, getdikcə artan gündəlik uyğunsuzluq və sosial uyğunsuzluq var (Сирота, 2014, c.101).

Halüsinogenlərdən istifadə edən bəzi insanlarda zehni asılılıq yaranır, sərxoşluğu bərpa etmək üçün güclü istək var. Dözümlülük nisbətən sürətlə yüksəlir, ancaq dərman istifadəsini dayandırdıqdan sonra eynilə tez azalır. Halüsinogenlər istifadə edərkən fiziki asılılıq ümumiyyətlə yoxdur. Halüsinogenlərə asılılıq sindromunun mərhələlərini təcrid etmək çətinidir, çünki onları qəbul edən şəxslər bir müddət sonra onları istifadə etməkdən imtina edirlər və ya digər psixoaktiv maddələrin qəbuluna keçirlər. Halüsinogenlərin kəskin şəkildə rədd edilməsi aşağı əhval-ruhiyyə, qorxu, narahatlıq şəklində çəkilmə əlamətlərinə səbəb olur.

Uçucu həlledicilərin istifadəsindən yaranan asılılıq sindromu ən çox digər dərmanlara az giriş imkanı olan yeniyetmələr tərəfindən istifadə olunur. Ümumiyyətlə yeniyetmələr yaşıdları ilə birlikdə uçucu həllediciləri nəfəs almağa başlayır. Asılılığın əlamətləri qrup istifadəsindən tək istifadəyə keçid, nəfəs alma tezliyinin artması və müddətinin artmasıdır. Bəzi üzvi həlledicilər tənəffüs edildikdə, halüsinasiyalar “nəzarətdə” olur, xəstələr müəyyən mövzularda halüsinasiyalara “sifariş” verə bilirlər. Çıxarma simptomları həlledicilərin sistemik tənəffüsünün başlamasından bir neçə ay sonra inkişaf edir. İnhalatordan istifadəni dayandırdıqda depressiya əhval-ruhiyyəsi, əsəbilik, baş ağrısı, yuxusuzluq, tərləmə, əzələnin titrəməsi qeyd olunur. Bu pozuntular bir neçə gündür müşahidə olunur və tədricən düzəldilir. Artıq dərman istifadəsinin ilkin mərhələlərində xəstələrdə intellektual azalma olur, affektiv pozğunluqlar qıcıqlanma, aqressiv partlamağa meyl şəklində görünür. 18-20 aylıq sistemik istifadədən sonra polinevropati, qaraciyərə, böyrəklərə və mədə-bağırsaq sisteminə zərərli ziyan şəklində aşkar sinir xəstəlikləri meydana gəlir. Toksik ensefalopatiya psixorganik sindromla özünü göstərir. Qalıq üzvi beyin zədəsi olan yeniyetmələrdə daha sürətli inkişaf edir (Сирота, 2014, c.135).

Qeyd etdiyimiz sindiromlar PAM-ların istifadəsi zamanı yaranan psixiki və davranış pozuntularının tədqiqat istiqamətlərini müəyyən edir. UNESCO, Birləşmiş Millətlər Narkotik və Cinayətlər Bürosu (UNODC) və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) maddə istifadəsi ilə bağlı ortaq nəşr yayımladılar: “Sağlamlıq Təhsili Siyasətləri və Tətbiqləri: Alkoqol, Tütün və Narkotik İstifadəsinə Təhsil Cavabları” (Гyceва, 2018, c.9). Nəşr müxtəlif bölgələrdən perspektivli strategiyalar və uğurlu təcrübə nümunələri təqdim edir. Bu təlimat elmi ədəbiyyat icmallarını, dünya səviyyəli mütəxəssisləri və geniş tədqiqatları əhatə edən beynəlxalq məsləhətləşmələrin nəticəsidir. Nəşr üçün məlumat mənbələrindən biri, Şərqi Avropa və Orta Asiyanın təhsil müəssisələrində psixoaktiv maddə istifadəsinin qarşısının alınmasına dair tənzimləmə bazası və mövcud təcrübənin UNESCO IITE tərəfindən hazırlanan sorğusu idi.

Tədqiqatlar göstərir ki, ümumilikdə “psixoaaktiv maddələr” (PAM) adlandırılan alkoqol, tütün və narkotik istifadəsi, ümumiyyətlə, yeniyetməlik dövründən başlayır və əksər hallarda mənfi nəticələrə səbəb olur: məktəb həyatına maraq olmaması, performans və davamiyyətin azalması. Bəzi şagirdlər sürfaktların istifadəsi səbəbindən ümumiyyətlə məktəbi tərk edirlər. Digər təhlükə psixoaaktiv maddələrin həm qısa, həm də uzun müddətdə onların zehni və fiziki sağlamlığına, ümumi rifahına mənfi təsiridir. Təhsil, uşaqları və gəncləri inkişafının kritik mərhələsində təsir altına alan və riskləri qiymətləndirməyə, qarşılaşdıqları problemləri həll etməyə kömək edən sistemdir. Buna görə də təhsil müəssisələri şagirdlər arasında maddə istifadəsinin qarşısını almaq və nəzarət etmək məsuliyyətinə malikdirlər.

UNESCO, UNODC və WHO-nun ortaq nəşri təhsil şəraitində psixoaaktiv maddə istifadəsinin effektiv qarşısının alınması üçün əsas prinsipləri təqdim edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- sürfaktların istifadəsinə qarşı mübahisə etmək üçün elmi dəlillərin istifadəsi;
- səthi aktiv maddələrin istifadəsinin səbəblərini başa düşmək;
- psixoaaktiv maddələrdən istifadə etməyə və ya onlardan asılılığa başlamazdan əvvəl profilaktika işinə başlamaq;
- uşaqların və yeniyetmələrin emosional və sosial bacarıqlarını gücləndirmək (Гyceва, 2018, c.11).

Psixoaaktiv maddə istifadəsinin qarşısının alınması inteqrasiya olunmuş yanaşma, bütün təhsil sisteminin səfərbər olunması və digər sektorlarla, xüsusən də narkotik ticarəti ilə mübarizə aparən səhiyyə sistemi və səlahiyyətliylə əməkdaşlıq tələb olunur. Yalnız bu cür qarşılıqlı təsir çoxsəviyyəli və effektiv həllər tapmağa imkan verir. UNESCO, UNODC və WHO təlimatının mərkəzində məhz bu yanaşma durur. UNESCO-nun Təhsil və Sağlamlıq üzrə Baş Proqramı üzrə məsul şəxsi Christophe Corn-a görə, yeni mənbənin dəyəri ondan ibarətdir ki, bu nəşr ilk dəfə təhsil sektorunun maddə istifadəsinə verdiyi cavabın bütün komponentlərinə baxır, yalnız məktəblə məhdudlaşmır (Гyceва, 2018, c.18).

Bu gün narkotik istifadəsinin qarşısının alınması problemi gənc nəslin digər sağlamlıq problemləri arasında ən aktual problemlərdən biridir. Buna görə də təhsil prosesi gənclərin lazımi bacarıqlara yiyələnmələrinə, davranışlarına, hədəflərinin müəyyənləşdirilməsinə, səmərəli təhsil vərdişlərinə və həmyaşıdları ilə müsbət qarşılıqlı münasibətlərinə daha çox məsuliyyət daşdıqlarını təmin etməyə yönəlmiş müxtəlif növ fəaliyyətlər olmadan təsəvvür edilə bilməz. Bu cür tədbirlər müxtəlif vəziyyətlərdə olan uşaq və yeniyetmələrin həyatının, sağlamlığının və psixoloji rifahının qorunmasına, başqa sözlə, sağlam həyat tərzinin formalaşmasına kömək edir. Əlbəttə ki, profilaktik işlərlə məşğul olanların hamısının əsas

məqsədi və əsas vəzifəsi effektivliyini, gənc nəslə təsir səviyyəsini artırmaqdır ki, profilaktik tədbirlərin əsas məqsədi - bir növ baryer yaratmaqdır. Uşaqlar və gənclər arasında sağlamlıq mədəniyyətini formalaşdırmaq üçün sağlamlıq və sağlam həyat tərzini başa düşmək üçün profilaktik tədbir necə təşkil olunur? Hansı tənzimləyici sənədlər işinizi tələbləri nəzərə alaraq qurmağa imkan verir? Uşaqla çətin söhbət necə qurulur - yaşın psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq narkotiklərlə bağlı söhbət? Çox vaxt profilaktika fəaliyyətləri şagirdlərə siqaret, alkoqol və narkotik maddələrin zərərləri haqqında öyrədilən dərslər və mühazirələr şəklində aparılır. Qorxunc statistika verilir. Ancaq yeniyetmələr nadir hallarda başqasının təcrübəsini öz üzərlərində sınaırlar, rəqəmlərə inanmırlar, “təcrübə” etməyə davam edirlər və öz səhvlərini özləri ilə doldururlar (Karaeva, 2010, c.86). Bununla birlikdə, psixoaktiv maddələrin istifadəsi uşaqları çox sürətlə bağımlılığa cəlb edir və ömürləri boyu asılılıq olaraq qalır. Bu, sağlamlığa mənfi təsir göstərir və əksər hallarda faciəli nəticələrə səbəb olur. Koleksiyonda təqdim olunan müsbət yönümlü praktik oyunlar və məşqlər psixoaktiv maddələrlə əlaqəli məlumatların minimum əhatə dairəsini təmin edir, vurğu fərdin cəmiyyətdəki normativ fəaliyyətinin bilik, bacarıq və bacarıqlarını əldə etməyə yönəldilir.

Deviant davranış formaları arasında günümüzdə ən ciddi olanı, yeniyetməlik dövründə alkoqol və narkotik istifadəsidir. E.A.İqnatenkoya görə isə, əhəmiyyətli dəyişikliklər gəncin şəxsiyyətinin bütün sahələrində baş verir (Игнатенко, 2019, c.632). Ən əsası da koqnitiv sahədə ciddi dəyişikliklər baş verir. E.A.İqnatenko qeyd edir ki, təhsil mühitində psixoaktiv maddənin istifadəsinin qarşısının alınmasının metodoloji əsası “Təhsil mühitində psixoaktiv maddə istifadəsinin qarşısının alınması Konsepsiyası”dır. Konsepsiya, psixoaktiv maddələrin yetkinlik yaşına çatmayanların həyatından kənarlaşdırılmasını maksimum dərəcədə təmin etmək üçün psixoloji aktiv maddələrin təhsil mühitində yayılmasına və istifadəsinə kömək edən səbəb və şərtlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş prinsiplər, təşkilati yanaşmalar və tədbirlər sistemidir. Konsepsiya göstərir ki, layihələr və proqramlar yaş xüsusiyyətləri və problemə cəlb olunma dərəcəsi nəzərə alınmaqla, yəni bütöv qruplar, risk qrupları və ya psixoaktiv maddələrin daimi istifadəçiləri üçün bütün hədəf qruplarına yönəldilməlidir. Müsbət profilaktikanın strateji məqsədi zehni baxımdan sağlam və şəxsən inkişaf etmiş, həyat problemlərinin öhdəsindən təkbaşına gələ bilən və psixoaktiv maddələrin qəbuluna ehtiyac duymayan insanı yetişdirməkdir. Təhsil, sinifdə, sinifdən kənar iş çərçivəsində müəllimlər sağlamlıq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına və şagirdlərin şəxsiyyət mənbələrinin inkişafına yönəldilmiş ümumi profilaktika işləri həyata keçirirlər. Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları təhsil müəssisələrində dərslər zamanı narkotik istifadəsinin, o cümlədən narkotiklərin yayılması cəzasının hüquqi aspektlərini müzakirə edirlər. Səhiyyə işçiləri və digər

sağlamlığı təşviq edən mütəxəssislər, dərman istifadəsinin sağlamlığa mənfi təsirlərini şagirdlərlə müzakirə edirlər. Profilaktik işlərdə tövsiyə edilmir: narkotik maddələrdən istifadə olunan psixoaktiv maddə istifadəyə qorxusu, o cümlədən psixoaktiv maddə istifadəsi mövzularından istifadə olunan afişa müsabiqələri, məsələn “narkotikə qarşı sinif”, “narkotikə qarşı məktəb”, siqaret, şüşə, şpris, maneken çəkmək və ya yapışdırmaq düşüncəsi ilə profilaktika aparmaq və s. Təhsil alanlara aşağıdakılar məlumat verməlidir:

- psixoaktiv maddələrin təsiri haqqında;
- səthi aktiv maddələrin hazırlanması və ya alınması üsulları haqqında;
- narkotik asılılığı maddələri haqqında;
- narkotik maddələrin adları (kütləvi monitorinq işləri apararkən və ya mövzuların məzmununa dair dərslər daxil edildikdə);

- psixoaktiv maddə istifadə edən şəxsləri yaşadığı şərtləri müzakirə etmək;

ilkin profilaktika işləri çərçivəsində keçmiş psixoaktiv maddə istifadə edən gəncləri profilaktik söhbətlərə dəvət etmək;

- səthi aktiv maddələrin atributlarından (pivə qutuları / butulkalar, alkoqollu toniklər, siqaret qutuları, sürfakt əvəzedici modellər) istifadə edərək teatrlaşdırılmış “reklam əleyhinə” aksiyalar keçirmək;

- kütləvi tədbirlər çərçivəsində hipertrofiyalı siqaret, butulka və ya siqaretləri şirniyyata dəyişdirmək üçün istifadə olunan sürfaktanlar üzərində “sınaqlar” aparmaq (Гиппенрейтер, 2013, c.57).

Verilən məlumatların etik və mənəvi tərəflərini xatırlatmaq lazımdır. Travmatik məlumatların hər hansı təhsil məqsədi ilə istifadə edilməsi tövsiyə edilmir. Buraya narkotik aludəçilərinin ölümü, narkotik istifadə ritualları, zorakılıq səhnələri ilə əlaqəli süjetlər daxildir. Bütün bu məlumatlar “rəsmi istifadə üçün” möhürü ilə təsdiq edilmiş girişə malikdir. Beləliklə, yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclərlə müsbət yönümlü profilaktika apararkən, patologiyaya deyil, şəxsiyyətinin ehtiyaclarına etibar etmək lazımdır.

Profilaktik iş apararkən yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması aşağıdakı şəkildədir:

6-8 yaş.

Yaşın psixoloji xüsusiyyətləri:

- Bu yaşda uşaq ümumiyyətlə dünyaya ailənin və evin xaricində artan maraq göstərir;
- Sosial statusu dəyişir - əvvəlcə məktəbəqədər, sonra isə məktəbli olur;

Onun üçün səlahiyyət indi müəllim, tərbiyəçi, məşqçidir.

Söhbət zamanı:

- Bir insanın qıdadan başqa qəbul etdiyi hər hansı maddənin son dərəcə zərərli ola biləcəyini izah edin;

- Dərmanların bədənin işinə necə müdaxilə etdiyini və insanda çox pis sağlamlığa səbəb ola biləcəyini və ya hətta ölümə səbəb ola biləcəyini izah edin;

- Asılılıq anlayışını izah edin - narkotik istifadəsinin qurtarmaq çətin olan pis vərdişə çevrilə biləcəyi, uşaqları bədənlərinə yaxşı baxdıqları və zərər verə biləcək şeylərdən istifadə etmədikləri üçün tərifləyin.

Uşaqlar başa düşməlidirlər:

- yeməklərin, zəhərlərin və dərmanların bir-birindən necə fərqləndiyini;

- həkim tərəfindən təyin olunan və yetkinin rəhbərliyi altında qəbul edilən dərmanların xəstəlik zamanı kömək edə biləcəyini, ancaq səhv istifadə edildiyi təqdirdə zərərli ola biləcəyini və bu səbəbdən uşaqların bilinməyən maddə və ya qabdan uzaq durması lazım olduğunu;

- niyə böyüklər alkoqol içə bilər, amma uşaqlar içə bilməz.

9-11 yaş

Yaşın psixoloji xüsusiyyətləri:

- Bu yaşdakı uşaqlar, insanların niyə narkotikə cəlb olunduqları barədə daha mürəkkəb müzakirə apara bilərlər;

- İnsanların həyatındakı ciddi travmatik hadisələrlə (avtomobil qəzası və ya boşanma kimi) maraqlarını bu hadisələrə hansı dərmanların səbəb ola biləcəyini müzakirə etmək üçün istifadə edə bilərlər;

- Bu yaşdakı uşaqlar müxtəlif həqiqətləri, xüsusən də qəribə olanları öyrənməyi sevirlər. Bu yaş qrupundakı uşaqlar, psixoaktiv maddə istifadəçilərinin beyin və ya bədəninə necə təsir göstərməsi ilə çox maraqlana bilərlər. Artıq qəbul edilən hər hansı bir maddənin necə təhlükəli ola biləcəyini izah edin;

- Bu müddət ərzində dostlar qrupdakı düzgün mövqeyi və başqaları tərəfindən özünü "normal" kimi qəbul etməsi ilə yanaşı vacib olur. Uşaqlar dar və daha yaxşı qoruyucu mühitlərini tərk edir və daha geniş və ayrılmaz uşaq qrupuna qoşulurlar;

- Böyük uşaqlar uşağınızı alkoqol, tütün və narkotik ilə tanış edə bilərlər. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlar bu maddələrdən nə qədər əvvəl istifadə etməyə başlasalar, ciddi problemlərin yaranma ehtimalı bir o qədər yüksəkdir.

Uşaq bilməlidir:

- koma və ya ölümcül dozadan artıq təhlükə daxil olmaqla alkoqolun, tütünün və dərmanların bədənə birbaşa təsiri;

- narkotikə asılılığın necə və nəyə görə baş verə biləcəyi və asılıların həyatlarına nəzarəti itirməsinə necə səbəb ola biləcəyi;

- dərmanların böyüməkdə olan orqanizm üçün xüsusilə təhlükəli olma səbəbləri;

- alkoqol və digər dərmanların yalnız onları istifadə edən insan üçün deyil, ailəsi və bütövlükdə dünya üçün yaratdığı problemlər.

Söhbət zamanı:

- dostlarının narkotik təklif etdiyi mümkün ssenariləri məşq edin, uşaqlarınıza duyğu ilə deməyi öyrənin: “Bu, çox zərərli!”;

- reklamların, mahnı sözlərinin və televiziya şoularının narkotik istifadəsinin əla göründüyü fikri ilə onları necə bombaladığını müzakirə edin. Uşaqların mifi gerçəklikdən ayıra bildiklərindən əmin olun və onları özləri üçün düşünmə qabiliyyətləri üçün tərifləyin;

- uşaqlarla dostları ilə hansı oyun oynadıqlarını müzakirə edin. Bəzi gülməli işlərin cinayət kimi qəbul edilə biləcəyini və ya başqaları özləri üçün təhlükə yaratdığını bilirlərmi?

12-14 yaş.

Yaşın psixoloji xüsusiyyətləri:

- 12-14 yaşlı yeniyetmənin zehni inkişafında əsas rol başqaları ilə qurulmuş sosial münasibətlər sistemə aiddir. Yeniyetməlikdə dostluq və dostun dəyəri, bu yaş qrupunun dəyəri xüsusilə artır. Öyrənmə onun üçün əsas fəaliyyət olaraq qalsa da, yeniyetmənin psixikasındakı əsas yeni formasiyalar həmyaşıdları ilə ünsiyyət ehtiyacını və özünü təsdiq etmə ehtiyacını təmin edən ictimai faydalı fəaliyyətlərlə əlaqələndirilir. Bu yaşda özünü təsdiq etmə ehtiyacı o qədər güclüdür ki, həmyaşıdların tanınması adı ilə yeniyetmə çox şeyə hazırdır: hətta fikirlərini və inanclarını qurban verə bilər, mənəvi münasibətlərinə zidd olan hərəkətlər edə bilər;

- Yeniyetmələr həmyaşıdlarının fikirlərini rəhbər tuturlar və təhlükələrə cəlb olunurlar, baxmayaraq ki, yeniyetmələr çox vaxt valideynlərinin danışıqlarını anlamırlar, müstəqillik uğrunda mübarizə aparırlar, valideynlərinin dəstəyinə, iştirakına və rəhbərliyinə həmişəkindən daha çox ehtiyac duyurlar;

- Yeniyetmələr çox ehtiraslı və isti xasiyyətlidirlər. Bununla əlaqəli, özünü saxlaya bilməmək, özünə nəzarətin zəifliyi, davranışın sərtliyi onun emosional həyəcanını ehtiraslı mübahisələrdə, dəlillərdə və qəzəb ifadələrində də özünü göstərir. Ancaq kifayət qədər həyat təcrübəsinə sahib olmayan və artan emosional həyəcanla xarakterizə olunan yeniyetmələr asanlıqla pis təsir altına düşə bilər, çünki xarici təsir bəzən güclü təsir göstərir.

Uşaq bilməlidir:

- zərərli maddələrin qanunsuz istifadəsinin nəticələri barədə;

- zərərli maddələrdən istifadəyə meyilli olduqda müqavimət bacarıqlarını inkişaf etdirmək;

- qəbul edilmiş qərarla gələcəkdə mümkün nəticələri arasında əlaqəni başa düşmək;
- öz şəxsiyyətlərini müsbət qəbul edirlər;
- öz təhsilinizi davam etdirməyin vacibliyini başa düşmək;
- problem olduqda yardım və məlumat mənbələrini müəyyənləşdirmək.

Söhbət zamanı:

- uşaqla ünsiyyətdə açıq və dürüst olmaq lazımdır ki, bir yetkinin ondan nə gözlədiyini aydın başa düşsün;

- uşağa kömək istəməyin xarakterin gücünə işarə olduğunu söyləyin;

- uşaqları sual verməyə təşviq edin və onlara etibarlı məlumat mənbələri seçməyi öyrədin;

- istedadlarını, nailiyyətlərini, uğurlarını, eləcə də müsbət şəxsi keyfiyyətlərini tanıyaraq uşaqların özünə hörmətini gücləndirin.

15-17 yaş

Yaşın psixoloji xüsusiyyətləri:

- Bu yaşda dostluq yeniyetmələr üçün xüsusilə vacib faktora çevrilir və dostlar bəzən vacib qərarlar qəbul etmək üçün məlumat mənbəyinə çevrilir. Yaşlı yeniyetmələr “həqiqət” və “ədalət” kimi mücərrəd anlayışlarla daha çox məşğul olurlar. Bu mücərrəd kateqoriyalarda düşünmək qabiliyyəti zərərli maddələrin istifadəsinin maddi dəyərini qiymətləndirməyə imkan verir. Nəticədə maddə istifadəsinin qarşısının alınması təhsili daha az maddələrin özlərinə və istifadəsinə və bu maddələrin istifadəsinin cəmiyyətə necə zərər verdiyinə daha az diqqət yetirməlidir;

- Bu yaşda yeniyetmələr öz gələcəyi ilə çox maraqlanırlar. Bir anlıq məmnuniyyət axtarışının həyatlarını tamamilə alt-üst edəcək hadisələrə səbəb ola biləcəyini anlaya bilirlər: hamiləlik; narkotik saxladığı üçün həbs; narkotik istifadəsinə görə bir idman komandasından qovulma.

İndiki yeniyetmələr, yalnız müxtəlif dərmanlar və təsirləri arasında deyil, həm də sınaq, təsadüfi istifadə və asılılıq arasında fərq qoyaraq narkotiklər haqqında çox şey bilir.

Uşaq bilməlidir:

- indiki zamanda müəyyən dəyərlərin seçilməsinin sonrakı imkanlarını məhdudlaşdırma biləcəyini;

- zərərli maddələrin istifadəsi immunitet sistemini azaldır;

- zərərli maddələrin istifadəsinin davamlı təhsil imkanı, maraqlı və yaxşı maaş alan iş əldə etməsi, sağlamlığı, gələcək nəsillərə təsirini bilmək;

- həmyaşlılarının təsirinə müqavimət göstərmə bacarığına sahib olmalı və niyə “yox” deməli olduqlarını başa düşməlidir;

- ətraflarındakı və təqlid etmək istədikləri insanları tənqidi qiymətləndirməyi bacarmalı;

- öz əxlaqi və etik prinsiplərinin miqyasına sahib olmalı;

- cəmiyyət qarşısında öz məsuliyyətli davranışlarının əhəmiyyətini başa düşmək;

- streslə mübarizə qabiliyyətini inkişaf etdirmək;

- müsbət özünə hörmət inkişaf etdirmək.

Söhbət zamanı:

- bu yaşda yeniyetmələrə hamiləlik dövründə alkoqol, tütün və digər dərman istifadəsinin yeni doğulmuş uşaqlarda qüsurların yaranması ilə necə əlaqəli olduğunu izah etmək məsləhətdir;

- hər hansı bir insanın narkotik aludəçisi ola biləcəyi və sisteməlik olmayan narkotik istifadəsinin də ciddi nəticələrə səbəb ola biləcəyi barədə danışmaq;

- uşaqlara narkotik istifadəsinin “qurbansız cinayət olmadığını” söyləmək və narkotik istifadəsinin cəmiyyətə təsiri barədə anlayış əldə etmək;

- uşaqları yaxşı etdikləri hər şey və verdikləri düzgün qərarlar üçün tərifləmək və mükafatlandırmaq. Ətrafdakı böyüklər tərəfindən fərqləndiklərini və qiymətləndirildiklərini bilmək güclü stimullaşdırıcı təsir göstərir;

- uşaqlarla daha çox ünsiyyət qurun, vaxtaşırı olaraq uşağın nə işlə məşğul olduğu, nəyi düşündüyü və hiss etdikləri ilə maraqlanın;

- uşağa vaxtında kömək etmək üçün zərərli maddələrin istifadəsi əlamətləri barədə fikir sahibi olmaq (Сирота, 2011, с.39-42).

Siqaretdən, alkoqollu içkilərdən və s.-dən sui-istifadə edən birinin tövsiyəsinə kiminsə inanacağını düşünmək çətindir. Bütün tövsiyələr daha çox psixoaktiv maddə istifadəsinin inkişafının qarşısının alınması ilə əlaqədardır. Böyüməkdə olan çoxsaylı böhranların öhdəsindən gəlmək problemi əsasən bu həll olunmayan ehtiyacdən qaynaqlanır – “Olmaq”, “Baş tutmaq”, “Özünü reallaşdırmaq”. Dərman ən çox qurbanlarını həyatında boşluq olduğu zaman özünəhörmət qazana bilməyənlər arasında görünür: əməllər, sevgi, maraqlar, etibar, qayğı, məsuliyyət. İnsanın özünə hörmət hissi nə qədər inkişaf etsə, o qədər çox “xeyr” - yeni duyğular yaşamaq, yetkin olmaq və ya hamı kimi olmaq dəvətinə cavab olaraq deyə biləcək.

II FƏSİL. PSIXOAKTİV MADDƏLƏRDƏN ASILILIQ HƏYAT TƏRZİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİL KİMİ

2.1. Gənclərin psixoaktiv maddələrdən istifadə etməsinə təsir edən amillərin təhlili

Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafındakı hazırkı vəziyyət, xüsusilə gənclər arasında deviant davranışın statistik rəqəminin böyüməsi, müxtəlif psixoaktiv maddələr, o cümlədən narkotiklər, gənclər arasında artması və aqressiv davranışları, əsassız qəddarlıq, vandalizm, əxlaqsızlıq faktlarının təzahürü ilə xarakterizə olunan son dərəcə əlverişsiz sosial fona uyğundur. Xüsusilə böyükləri narahat edən: müəllimlər, psixoloqlar, valideynlər, həkimlər, hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları - problemlə, çətin, sosial cəhətdən zəif adaptasiya olunmuş, narkotiklərə maraq göstərən və onlardan istifadə etməyə başlayan gənclər kontingentinin “cavanlaşması” ilə əlaqədardır. Təbii ki, belə bir sual yaranır: niyə yetkinlik yaşına çatmayan gənclərdə müxtəlif psixoaktiv maddələrin istifadəsinə cəlb olunmaq motivasiyası formalaşır, onun formalaşmasını hansı amillər şərtləndirir? Övladlarımızı narkotiklərə maraq göstərməyə, narkotiki sınağa və istifadə etməyə nə sövq edir?

Üzərində dayanmaq istədiyimiz ilk amil böyüklərin davranış nümunələrinin insana təsiridir. Narkotiklərlə bağlı ilk təsəvvürləri böyüklərin və ilk növbədə valideynlərin davranışlarının müşahidəsi əsasında formalaşır. Valideynlərin və ya uşağın ətrafındakı digər böyüklərin narkotik istifadə etmələri və ya onlara maraq göstərmələri vacib deyil. Yetkinlərin tolerant münasibəti, onların tütün və alkoqoldan istifadəsi insanın narkotiklərə marağının təzahürünə təsir göstərə bilər. Cəmiyyətimizdə spirtli içkilərin olması həmişə və hər yerdə ənənəvi hal alıb. Onun istifadəsinin bir sıra mədəni stereotipləri var (təntənəli, sevincli və kədərli hadisələr zamanı). Alkoqol vərdişlərinin insan tərəfindən qavranılması və tədricən mənimsənilməsi, digər psixoaktiv maddələrə də keçə bilən alkoqol içməyə marağın yaranmasından çox əvvəl başlayır. Tütün və alkoqol istifadəsindən narkotiklərə keçid ardıcılıığı, faktiki olaraq, maddə istifadəsi ilə bağlı bütün uzunmüddətli tədqiqatlarda aşkar edilmişdir. Əlbəttə ki, spirtli içki qəbul edən və ya siqaret çəkən hər kəsin psixoaktiv maddə istifadəçisi olacağını söyləmək olmaz, lakin bu kateqoriya üçün belə bir keçid ehtimalı alkoqol və siqaretə mənfi münasibət bəsləyənlərdən qat-qat yüksəkdir.

Gənclərdə psixoaktiv maddələrdən asılılığın yaranması mürəkkəb məsələdir və ona müxtəlif amillər, o cümlədən bioloji, psixoloji və ekoloji faktorlar təsir edə bilər. Müasir dövrdə gənclər arasında psixoaktiv maddə istifadəsinin inkişafına səbəb ola biləcək əsas amillərdən bəziləri bunlardır:

- Genetika: Araşdırmalar göstərdi ki, nəsildən-nəslə ötürülə bilən asılılığa genetik meyil var. Buna görə də, ailəsində asılılıq olan gənclərin özlərində asılılıq inkişaf etdirmək riski daha yüksək ola bilər.
- Həmyaşlı təzyiqi: Gənclər həmyaşlılarının təzyiqinə görə psixoaktiv maddələrdən istifadə etməyə başlaya bilərlər. Yeniyetmələr həyatlarında həmyaşlılarından qəbul və təsdiq axtarıqları bir mərhələdədirlər. Buna görə də, onlar sosial qruplarına uyğunlaşmaq üçün narkotik və ya spirt istifadə etmək üçün təzyiq hiss edə bilərlər.
- Əlçatanlıq: Müasir dövrdə psixoaktiv maddələrin əlçatanlığı artıb ki, bu da gənclərin onları əldə etməsini və istifadəsini asanlaşdırır. Onlayn dərman bazarlarının artması gənclərin anonim şəkildə narkotik almasını da asanlaşdırıb.
- Travma və Stress: Travma və ya yüksək səviyyədə stress keçirmiş gənclərin öhdəsindən gəlmək üçün narkotik və ya spirtə müraciət etmə ehtimalı daha yüksək ola bilər. Bunun səbəbi, psixoaktiv maddələrin emosional ağrı və sıxıntıdan müvəqqəti olaraq xilas etməsidir.
- Psixi Sağlamlıq Problemləri: Depressiya, narahatlıq və ya DEHP kimi psixi sağlamlıq problemləri olan gənclər asılılığa qarşı daha həssas ola bilər. Onlar öz simptomlarını müalicə etmək və ya emosiyalarını sakitləşdirmək üçün narkotik və ya spirdən istifadə edə bilərlər.
- Medianın təsiri: Gənclərin narkotik və alkoqoldan istifadəyə münasibətinin formalaşmasında media mühüm rol oynayır. Filmlər, televiziya şouları və musiqi videoları çox vaxt narkotik və alkoqoldan istifadəni cazibədar və ya pozitiv işıqda təsvir edir ki, bu da bu davranışları normallaşıdır və onları daha məqbul hala gətirə bilər.

Gənclərdə narkotik maddələrin istifadəsinə başlama motivinin formalaşmasına töhfə verən növbəti amil informasiya xarakterlidir (Folkman, Lazarus, 2011, p.49). Bu gün biz “informasiya inqilabı” dövründə yaşayırıq, bu o deməkdir ki, gənc nəslin hər hansı bir şəkildə qəbul etdiyi informasiya axınlarını idarə etmək praktiki olaraq qeyri-mümkündür. Gəncliyə çatdırmağa çalışan, qadağan unsürü ehtiva edir. Mühazirə və digər tədbirlər zamanı gənclərə paylanan bukletlərdən hər hansı birini götürək və özümüzü onun yerində təsəvvür edək: “Narkotik sizin ruhunuzu, azadlığınızı məhv edir”, “Narkotikdən istifadə edərək QİÇS-ə tutulursınız”, və s. Bunlar yalnız iki şüardır. Gənc soruşur: “Niyə? Niyə böyüklər bütün bunları belə “rənglərlə” təmsil edirlər? Gənclər üçün tez-tez əks reaksiya, etiraz reaksiyası göstərmək xarakterikdir: “Onlar mənə kömək etmək istəyirlər, məndən tələb edirlər (qaralama şəkildə) bunu etməməyimi, ona görə də cəhd etməliyəm”.

Ancaq gənclər mülahizə yürütməyə, düşünməyə, onlara deyilən hər şeyi imanla, xüsusən də internetdə bir çox gənclər səhifələrdə tapılan və dostlardan alınan tamamilə fərqli bir məlumat növü olduğundan qəbul etməməyə öyrəşiblər. O, müraciətləri ehtiva etmir, qadağanı ehtiva edən interline yoxdur və biz tez-tez unuduruq ki, gənclər böyüklərin fikir və mövqelərindən daha çox dostlarının fikirlərinə və öz inanclarına etibar edirlər. Ona görə də informasiyanın həddən artıq yüklənməsi və onun tərbiyəvi mahiyyəti çox vaxt əks təsir yaradır.

Fərdi olaraq adlandırdığımız növbəti amil – psixoloji amildir. Hər bir insanın güclü və ya zəif iradəsi var, emosiyalarını necə idarə etməyi bilir. Kiminsə həyatın çətinliklərini dəf etmək bacarığı var, kiminsə onlara malik deyil, ona görə də biz şəxsi-xarakteroloji xüsusiyyətlərin bir sıra əlamətlərini ayırd edə bilərik. Ayrı-ayrılıqda və məcmu olaraq narkotik istifadəsinə başlamaq üçün motivasiyanın formalaşmasına töhfə verən həvəsləndirici element ola bilər, yəni:

- məyusluqlara qarşı aşağı dözümlülük, yəni həyatın çətinliklərinə münasibətdə xasiyyətsizlik, ən kiçik çətinliklər, maneələr, uğursuzluqlar və s. zamanı əsəbilik və narahatlıq;

- aşağılıq kompleksinin, alçaqlığın, çirkinliyin olması, xüsusən də “tam hüquqlu” və qurulmuş olanlar qrupuna tanınmaq və daxil olmaq istəyi ilə birlikdə;

- həddindən artıq müstəqillik istəyi, valideynlərin qayğısından azad olmaq, xüsusən də özünə normalara, qaydalara, nizam-intizam, cəmiyyət, qanun və s. qarşı çıxmaq istəyirsə;

- valideyn məhəbbəti və qayğısının olmaması, xüsusən də ailədə alkoqol və ya psixoaktiv maddə istifadəsindən əziyyət çəkən (və ya əvvəllər) olan şəxslər varsa;

- özünə qarşı məsuliyyətin olmaması, xüsusən hiylə, vicdansızlığa meyili ilə;

- təcrid, utancaqlıq və qərarlılıq, özünü təmin etməmək hissi, gizlənmiş narahatlıq, qorxu, qorxaqlıq;

- ünsiyyətdə qeyri-ciddilik və səthilik, dərin hisslər və sabit şəxsiyyətlərə bəli bağlılıqlar (o cümlədən, açıq ünsiyyətlə);

- səfərbərlik və səy göstərmək, vəziyyətlər üzərində düşünmək və seçim etmək üçün kifayət qədər uyğunlaşma qabiliyyəti, stereotipli həyat tərzi və üsluba, modaya, reklama, psevdomədəniyyətə tabe olmaq (Руководство по профилактике злоупотребления ПАВ несовершеннолетними и молодежью, 2013, с.61).

Qeyd etmək istədiyimiz başqa bir amil “sosial infantilizm” adlanır. Təkcə araşdırmalar deyil, həm də müxtəlif alimlərin araşdırmalarının müşahidələri göstərdiyi kimi, bir çox gənclərdə həyat yetkinliyi və müstəqillik kimi keyfiyyətlər yoxdur və ya zəif inkişaf edir. Gənclərdə həyat məqsədlərinin formalaşmaması və ümumiyyətlə, həyatın mənasını dərk

etməməsi, kommunikativ və adaptiv bacarıqların inkişaf etməməsi, öyrənmə, işləmək ehtiyacından hedonist-istehlakçı münasibətlərin üstünlük təşkil etməsi müşahidə edilə bilər.

Gənclərdə bu keyfiyyətlərin olması, narkotik və digər psixoaktiv maddələrdən istifadəyə başlamaq üçün motivasiyanın formalaşmasına kömək edir. Narkotik maddələrin istifadəsinə başlama motivinin formalaşmasına gəncin həmyaşıdları ilə ünsiyyət ehtiyacı (hamı ilə birlikdə olmaq, başqalarının davrandığı kimi davranmaq, başqaları ilə ümumi cəhətlərini hiss etmək) kimi ehtiyacları da əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənir.

Təbii ki, həm müstəqil, həm də birlikdə narkotik və digər psixoaktiv maddələrdən istifadəyə başlamaq üçün motivasiyanın formalaşmasına töhfə verən nəzərdən keçirdiyimiz amillər bütün mümkün amilləri tükəndirmir. Biz genetik, psixoloji, iqtisadi faktorlara toxunmadan ən müəyyənəməli amillərə diqqət yetirdik, ona görə ki, nəzərdən keçirdiyimiz amillərin təşəbbüs motivasiyasının formalaşmasına təsirini düzəltmək mümkündür. Gənclərdə narkotik və digər psixoaktiv maddələrdən istifadəyə başlamaq üçün motivasiyanın formalaşdırılması problemi mürəkkəb problemdir. Onun həllində mühüm rol təhsil sistemində aiddir. Hər hansı bir təhsil müəssisəsi tələbələrdə narkotik və digər psixoaktiv maddələrdən istifadəyə başlama motivinin formalaşmasına kömək edən amillərin korreksiyası ilə bağlı işlərin təşkili üçün bir sıra imkanlara malikdir. Bu:

- təlim prosesində sağlam həyat tərzini vərdişlərinin aşılınması və onların mənimsənilməsinə nəzarət imkanları;

- tələbələrlə təlim-tərbiyə işinin təşkili zamanı onların iddia və özünə hörmət səviyyəsinə təsir;

- vəziyyəti təhlil etmək və nəzarət etmək üçün tələbələrin ailələrinə çıxış imkanı;

- profilaktik işin təşkili üçün kompleks mütəxəssislər qrupunun olması: müəllimlər, psixoloq, ali məktəb həkimi;

- psixoaktiv maddə istifadəsinə meyilli risk qrupuna daxil olanların müəyyən edilməsi üçün işin təşkili imkanı;

- gənclərin asudə vaxtlarının təşkili və onların məşğulluğu imkanları (Гончарова, 2013, c.29).

Yuxarıdakılara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, gənclərin psixoaktiv maddələrdən istifadəyə başlama motivinin formalaşmasına kömək edən amillərin təsirinin korreksiyası işinə şəxsi və sosial səriştənin formalaşdırılmasından başlamaq lazımdır. Gənclərin, yəni müsbət “mən” imicinin inkişafı ilə, özünə hörmət hissi, tənqidi düşünmək, sosial əhəmiyyətli məqsədlər qoymaq və məsuliyyətli qərarlar qəbul etmək bacarığını inkişaf etdirmək lazımdır. Gənc düzgün seçim edə bilməsi üçün o, öz emosiyalarını idarə etməyi, stresli və konfliktli

situasiyalarda düzgün davranmağı, özünü və hərəkətlərini, digər insanların hərəkətlərini qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Son illərdə psixoaktiv, narkotik maddələrin və alkoqollu məhsulların istehlakının yayılması ölkəmiz üçün əsl fəlakətə çevrildi. Psixoaktiv maddələrin istifadəsi dünyanın bir çox ölkələrində əhalinin əksəriyyəti tərəfindən həyat tərzinin, məişətinin, mədəniyyətinin ayrılmaz elementi və ictimai şüurda sosial məqbul fenomen kimi qəbul edilir. Daha çox bu problem gənclər arasında yayılmışdır. Maddələrdən istifadə gənclər arasında geniş yayılmışdır, bu, asudə vaxt vasitəsi kimi görünür və eyni zamanda erkən asılılıq üçün risk faktorudur. İnsanın həyat dövrünün ən çətin və problemlə dövrü yeniyetməlik və gənclik dövrüdür. Bu yaş dövründə insanın şəxsiyyətinin formalaşması baş verir, psixoloji və əxlaqi münasibətlər formalaşır. Nəzərə almaq lazımdır ki, psixoaktiv maddələrdən istifadə edənlərin faktiki sayı qeydiyyatda olanların sayından 5-10 dəfə çoxdur.

Sosial risklər cəmiyyətin əksər üzvlərinin məruz qaldığı hadisələrə aiddir. Əksər hallarda insanların özləri sosial riskin nəticələrinin öhdəsindən gələ bilmirlər, çünki bu amillər insanların iradəsinə tabe deyil, sosial və iqtisadi şəraitlə bağlıdır. Əksər alimlərin fikrincə, ən həssas risk qrupu gənclərdir. "Risk qrupu" həm tibbi, həm də sosioloji baxımdan nəzərdən keçirilir. Risk qrupu - ən həssasları, xüsusən də ətraf mühitin təsirinə, müəyyən sosial və ya tibbi vəziyyətlərin təsirinə məruz qalanları əhatə edən tərif. Risk təsadüfi təhlükəli hadisədir, mənfi nəticələrin yüksək ehtimalı ilə qeyri-müəyyən vəziyyət yaradan vəziyyətdir.

Psixoaktiv maddə istifadəsini cavanlaşdırmaq üçün müasir tendensiya hətta 8 yaşındakı uşaqların da PAM-dən istifadəyə başlamasına səbəb olur. Qanunsuz maddələrə təhsil müəssisələrində rast gəlmək olar, lakin bu maddələrin yayıldığı əsas yerlər gənclərin asudə vaxtlarını keçirdikləri yerlər, adətən klublar və diskotekalardır. Dilerlər həm də öz həmyaşıdlarını pul qazanmaq cəhdinə cəlb edən, lakin hərəkətlərinin nəticələrini düşünməyənlərdir.

Obyektiv (şəxsdən asılı olmayan) və subyektiv (gənclərin yaş qrupuna xas xüsusiyyətlərə malik olan) problemlər var. Obyektiv problemlər: əgər biz gəncləri uşaqlıqdan böyüklər mövqeyinə keçid mərhələsində, dəyişiklik, sosial rolların mənimsənilməsi mərhələsində olan insanlar hesab etsək, müəyyən dərəcədə deyə bilərik ki, gənclər marjinal vəziyyətdədirlər. Subyektiv problemlər: gənclik insanın sosial statusunun formalaşması, özünüdərkətmə, şəxsi dəyərlər sisteminin qurulması dövrüdür. Gənclər ətraf aləmdə baş verən proseslərə çox həssas yanaşır, insanlar müxtəlif vəziyyətlərə öz qiymətlərini verir, orijinal düşüncəyə malikdirlər (Березин, 2012, с.318).

Maddələrdən istifadə problemi gənclərə xas olan yeni hisslər və təəssürlərə olan maraq və ehtiras səbəbindən daha çox gəncləri əhatə edir. Gənclər həmyaşdılarının güclü təsirinə məruz qalırlar ki, bu da onların davranış münasibətlərinin imitasiyasında özünü göstərir. Buna görə də deyə bilərik ki, gənclər müxtəlif növ səthi aktiv maddələrin istifadəsinə daha çox həssasdırlar. Tədqiqatçıların fikrincə, mərkəzi sinir sistemində təsir edən maddələrin istifadəsinə başlamaq üçün ən əlverişli dövr inkişafın bir mərhələsindən digərinə keçid dövrüdür. Risk hətta uşaq hələ doğulmadıqda, ana bətnində olarkən də yarana bilər, bu səbəbdən hamilə qadın heç vaxt müxtəlif növ səthi aktiv maddələrdən istifadə etməməlidir.

T.Bulut və E.Yeşilkayalı səthi aktiv maddələrin istehlak motivlərinin təsnifatını təklif edirlər. Onlar aşağıdakı motivləri müəyyən edirlər: əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırmaq və emosional stressi aradan qaldırmaq, özünə hörməti artırmaq, əylənmək, ətrafdakı reallıqla insanın daxili dünyası arasındakı ziddiyyəti azaltmaq, psixoloji müdafiə, həll olunmamış problemlərdən qaçmaq, azadlıq və risk hiss etmək istəyi, arzu dostlarından fərqlənməmək, onların etdiklərini etmək həm də onların iradəsi əleyhinə psixoaktiv maddələrdən istifadə etməklə məşğul olmaqdır (Bulut, Yeşilkayalı, 2020, s.30). Gəncləri psixoaktiv maddələrdən istifadəyə cəlb etmək üçün üç risk faktoru var: psixoloji, biotibbi, sosial. Bununla belə, daha bir sıra risk faktorunu qeyd edə bilərik: mənəvi və əxlaqi.

Mənəvi-əxlaqi amil insanların bir-birinə, cəmiyyətə, ailəyə xeyirlə şəri, həqiqətlə batili müəyyən edən prinsiplər əsasında sağlam münasibətindən ibarət olan mənəvi dəyərlərin aşılınması prinsipi əsasında ahəngdar şəxsiyyətin yetişdirilməsini nəzərdə tutur. Erkən yaşlarda humanist baxışların, konfliktsiz davranışların, minnətdarlıq hissinin, emosional intellektin və s.in formalaşdırılması çox vacibdir. Mənəvi-əxlaqi amil aşağıdakı mənəvi-əxlaqi dəyərləri əhatə edir: fərdi-şəxsi (şərəf, ləyaqət və s.), ailə (valideynlər, ailə ənənələri və s.), milli dəyərlər (davranış, həyat tərzi, vətən, ana dili və s.), ümumbəşəri dəyərlər (dünya mədəniyyəti, elm, ekoloji dəyərlər və s.).

Mərkəzi sinir sistemini tədqiq edən neyrofiziologiya mütəxəssisləri psixoaktiv maddə istifadəçisinin əmələ gəlməsini beyin sistemində neyropeptidlərin (endorfinlər və enkefalinlər) yığılmasının artması nəticəsində yaranan məmnunluq hissi üçün cavabdeh olan beyin sistemlərinin işi ilə əlaqələndirirlər. Endorfinlər və enkefalinlər öz növbəsində mərkəzi sinir sisteminin həzz mərkəzlərinə təsir edərək emosional məmnunluq vəziyyətinə (sakitlik, xoşbəxtlik və sevinc hissi) səbəb olurlar.

Gənclərdə maddə asılılığına genetik meyil ola bilər. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, əgər uşaqların bioloji valideynləri və ya digər qohumları alkoqol və ya psixoaktiv maddə istifadəçisinə meyillidirlərsə, bu cür uşaqlar bir çox sosial problemlərə, o cümlədən psixoaktiv

maddələrdən istifadəyə daha çox meyilli olurlar (Prado, Pantin, 2011, p.67). Valideynləri psixoaktiv maddə istifadəçisinə və alkoqolizmə meyilli olan uşaqlarda hər hansı bir psixoloji anormallıq inkişaf edə bilər, məsələn: depressiyaya meyil, enerji stimulumun azalması və idrak funksiyalarının azalması. Böyük ölçüdə fetusun beyninin inkişafına qadının hamiləliyində müxtəlif sapmalar, hamiləlik zamanı ağır psixi travma və patoloji doğuş da təsir göstərə bilər. Bütün bunlar insanın zehni inkişafında pozğunluğa gətirib çıxarır ki, bu da daha sonra asılılıqların formalaşmasına səbəb ola bilər.

Asılılıq davranışı olan gənclər üçün qeyri-sabit xarakter vurğulama növü (tənbəlliyə açıq bir meyil, oxumaq və işləmək istəməmək) xarakterikdir. Psixoaktiv maddələrin əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırdığı və həssas həzzləri artırdığı bilindiyyindən, gənclər heç bir şey göstərmədən mənfi əhval-ruhiyyəni müsbətə dəyişdirmək üçün onlara müraciət edirlər.

Təbiətin ümumiliyini və psixoaktiv maddələrin istifadəsinə ümumi meyilin mövcudluğunun inklüzivliyini birləşdirən nəzəriyyəyə görə, ətraf mühit amilləri psixoaktiv maddə istifadəçisinin və alkoqolizmin formalaşmasını şərtləndirir. Hər bir gəncin, hər yaşda, onun şəxsiyyətinə, baxışlarına, PAM-a münasibətinə açıq şəkildə təsir edən öz sosial mühiti (ailə, dostlar, gənclər qrupları və s.) var. Gənclər çox vaxt sosiallaşma zamanı ziddiyyətlər və münaqişələrlə üzləşirlər ki, bu da psixoaktiv maddələrin istifadəsi və asılılığın inkişafı ilə bağlıdır. Bu münaqişə nəticəsində yaranan diskomfort, melanxoliya, təzyiq hissləri müxtəlif narkotik vasitələrdən istifadəyə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində müəyyən müddət ərzində öz fəaliyyəti ilə bu xoşagəlməz emosional hissləri minimuma endirir. Başqa sözlə, gənclər sakitləşdirici dərmanların köməyi ilə emosional vəziyyətini yaxşılaşdırmağa, əsəbilikdən, narahatlıqdan, apatiyadan və s. uzaq durmağa çalışırlar.

Təhsil mühitində psixoaktiv maddələrin istifadəsi üçün risk faktorlarının nəzərə alınmasına və öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bunlara müəllimlər, mühazirəçilər ilə münaqişələr, zəif akademik performans, öyrənməyə mənfi münasibət, davamlı təhsil imkanlarından imtina, həddindən artıq utancaqlıq və ya əksinə, həddindən artıq aqressiya daxildir.

Səthi aktiv maddələrin istifadəsi çox vaxt insanın psixoloji, fərdi və şəxsi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən gənclərdə daxili narahatlıq və gərginlik, əhval-ruhiyyənin qeyri-sabitliyi, özünəinamın aşağı olması və özünü rədd etmə kimi psixogen pozğunluqlar, həmçinin əsas əlaməti emosional vəziyyətin pozulması olan psixi pozğunluqlar səciyyələnir. Mənəvi və fiziki şey göstərmədən öz daxili problemlərinin öhdəsindən gəlmək, psixoloji gərginlikdən qurtulmaq istəyi gəncləri sakitləşdirici və adaptogen vasitə kimi fəaliyyət göstərən psixoaktiv dərmanlara müraciət etməyə sövq edir. Gəncin hər

kəsə sübut etmək və öz müstəqilliyini söyləmək istəyi, sosial normalara, əxlaqi prinsiplərə etiraz etmək istəyi də PAM-dan istifadəni müəyyən edə bilər.

Müxtəlif psixotrop maddələrin istehlakçıları mənəviyyat və əxlaqın inkişafının aşağı səviyyəsi, qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə, həyatlarından və ətraflarında baş verən hər şeydən narazılıq ilə xarakterizə olunur. Diqqət çatışmazlığı hiperaktivliyi pozğunluğu olanlar asılılıq pozğunluqlarına daha çox meyillidirlər. Gənclərdə ünsiyyət bacarıqlarının olmaması, problem həll etmə bacarıqlarının olmaması psixoaktiv maddələrə başlama riskini artırır. Fərdin xarakterində əxlaqi prinsipləri aşağı olan müxtəlif subkulturalarda və gənclər təşkilatlarında olma meyili, müəyyən həyat tərzinə riayət etmək meyili və bu kimi həyat prinsiplərinə sadıqlıq kimi xüsusiyyətlərə də önəm verilir.

Beləliklə, psixoloji amillərə emosional qeyri-sabitlik, impulsivlik, özünü təşkil etmə və özünü idarə etmə səviyyəsinin aşağı olması, öz hərəkətlərinin nəticələrini qabaqcadan görə bilməməsi, aşağı və qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə (çox aşağı və ya çox yüksək), meyil kimi şəxsiyyət xüsusiyyətləri daxildir:

- həyatda baş verənlərə görə məsuliyyəti birləşdirmək və dəyişdirmək;
- riskli hisslərə can atmaq;
- sosial normaları rədd etmək (Hawkins, Catalano, Arthur, 2002, p.958).

Q.Ananyevə görə səthi aktiv maddələrin istifadəsinə səbəb olan amil iqtisadi komponentdir (Ананьева, 2014, с.175). Hər kəs bilir ki, müasir cəmiyyətdə gənclər maddi cəhətdən yoxsuldurlar, gənclər öz mənzillərinin olmaması ilə xarakterizə olunurlar və çox vaxt onlar, xüsusən də valideynlərin maddi yardımına güvənirlər. İqtisadi böhranlar zamanı işsiz gənclərin sayı artır ki, bu da onların maliyyə müstəqilliyinə nail olmağa imkan vermir.

Belə ki, gənclərin psixoaktiv maddələrdən sui-istifadə hallarına gətirib çıxaran emosional-psixoloji vəziyyətlərinin qeyri-sabitliyinin səbəbi valideynlərin atılması, valideynlərin və digər yaxın qohumların psixoaktiv maddələrdən istifadə etməsi, valideynlərin qəddarlığıdır. Valideynlər tərəfindən yaş xüsusiyyətlərinin konfliktləri və anlaşılmazlığı, təlim fəaliyyətinə motivasiyanın aşağı olması (ali məktəb fəaliyyətinin pisləşməsi), həmyaşıdlar qrupu arasında gəncin aşağı statusu, onun olduğu qeyri-rəsmi gənclər qrupları özünü təsdiq etməyə, ailədə ala bilmədiyi dəstək və anlayışı almağa çalışır.

Psixoaktiv maddələrin uzunmüddətli və təkrar istifadəsinin nəticəsi bir çox müxtəlif xəstəliklərin inkişafıdır: mərkəzi sinir sisteminin xəstəlikləri, yaddaşın pozulması, periferik sinirlərin iltihabı, bütün orqanların tənzimləyici funksiyalarının pisləşməsi. Alkoqol istehlakı qaraciyərə təsir edir, infarkt riski bir neçə dəfə artır, ağciyər xərçəngi irəliləyir, xroniki bronxit inkişaf edir, ağciyər vərəmi inkişaf edir. Spirtli içki qəbul edən şəxsdə vizual və eşitmə

hallüsinasiyaları, alkoqol psixozları inkişaf edir və ictimai təhlükəli hərəkətlərə səbəb olan şüurun pozulması ilə xarakterizə olunur. Yetkinlərin alkoqolizmi xəstəlikləri və ya anadangəlmə qüsurları olan qeyri-sağlam uşaqların doğulmasına səbəb olur.

Bundan əlavə, insanın əxlaqi keyfiyyətlərinin deqradasiyası var ki, bu da ailə və dostluq əlaqələrinin zəifləməsi və ya dağılması, alkoqol və narkotik maddələrdən istifadənin əsas həlqə olan sosial qruplara cəlb edilməsi ilə ifadə olunur. Böyük zərər cəmiyyətin maddi və iqtisadi vəziyyətinə təsir edir. Əmək fəaliyyətinin azalması əmək intizamının pozulmasına səbəb olur, əmək məhsuldarlığı aşağı düşür, bir iş yerindən digərinə keçid baş verir, insanlar işlərini itirirlər, bu da daha intensiv alkoqolizmə səbəb olur. Bütün bunlar ailədaxili konflikt münasibətlərinə, böyük maddi itkilərə səbəb olur.

Əhəmiyyətli şəxsiyyət dəyişiklikləri psixoaktiv maddə istifadəçisinin tibbi nəticələrindən biridir. Narkotik istifadəsi fonunda, emosional qeyri-sabitlik, qeyri-adekvat davranışa meyil və yüksək emosional həssaslıq ilə ifadə olunan şəxsiyyət strukturunda dəyişiklikləri təyin edən açıq affektiv pozğunluqlar görünür. Zehni keyfiyyətlərin dağılması, duyğuların sönməsi və keçmiş maraqların itirilməsi var. Nəzərə almaq lazımdır ki, psixoaktiv maddə istifadəçisinin xarakterik xüsusiyyəti yüksək intihara meyillidir. Psixoaktiv maddə istifadəçilərdə intihar riski 6-20 dəfə artır. İntihar meyilləri məqsədyönlü şəkildə özünə müxtəlif növ zərər vurmada ifadə olunur.

Psixoaktiv maddə istifadəçisinin və alkoqoldan sui-istifadənin nəticələrinin şiddətinin ən mühüm göstəricilərindən biri vaxtından əvvəl ölüm hallarıdır. Bir qayda olaraq, ölüm səbəbləri yaralanmalar, bədbəxt hadisələr, müxtəlif xəstəliklər, həddindən artıq dozada zəhərlənmələr ola bilər və intiharlar da baş verir. Psixoaktiv maddə istifadəçilər istifadə etdikləri maddələrin təsiri altında müxtəlif növ cinayətlər törədirlər. Onlar əxlaqsız, lakin cinayətlə cəzalandırılmayan hərəkətlər törətməklə xarakterizə olunur: cinsi istək, sərxoşluq, zorakılıq və s.

Müxtəlif növ psixoaktiv maddələrin istifadəsinin kəskin fəsadlarından biri həddindən artıq dozadır. Doza həddinin aşılması nəticəsində ölüm ürək tutması, nəfəs alma, həmçinin tənəffüs yollarının qusma ilə bağlanması nəticəsində baş verə bilər. Aşırı dozanın əlamətləri: şiddətli solğunluq, nadir tənəffüs, zəif nəbz, huşun itirilməsi, qusma, xarici stimullara cavab olmaması (Məmmədov, Məmmədova, İsmayılova, Abdullayev, Həsənova, Qaziyeva, Orucova, Hənifəyeva, 2014, s.21).

Beləliklə, psixoaktiv maddələrin istifadəsi psixoloji, sosial, iqtisadi, biotibbi, mənəvi və əxlaqi faktorlar da daxil olmaqla bir çox amillərdən qaynaqlana bilər. Bütün bunlar böyük, geri dönməz nəticələrə səbəb ola bilər. Risk faktorları ilə yanaşı, qoruyucu amillər də - insanın

psixoaktiv maddələrə cəlb edilməsi ehtimalını azaldan hallar var. Qoruyucu amillərə sağlam və firavan psixoloji ab-havaya malik güclü ailə, təhsil fəaliyyətində uğurlar, valideynlərin övladlarına dəstək olması və s. daxildir.

Psixoaktiv maddə istifadəçisinin və ya asılılığın başlanğıcında bir çox risk faktorları, o cümlədən şəxsi, sosial, iqtisadi, irsi, bioloji və s. asılı insanlarda daha çox müşahidə olunan amillərdir. Lakin asılılığın dəqiq səbəbi müəyyən edilməyib. Əhəmiyyətli risk faktorunun olması xəstəliyin ehtimalını artırır. Fərdi risk faktorlarının müxtəlif birləşmələri bu amillərin şiddətində və təbiətində mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Maykl Nyukomun tədqiqatı xəstəliyin inkişafının müxtəlif mərhələlərində hansı risk faktorlarının daha əhəmiyyətli olduğunu öyrənmək məqsədi daşıyırdı (Spoth, Trudeau, Shin, Ralston, Redmond, Greenberg, Feinberg, 2013, p.668). Dərman istifadəsinin etiologiyasını nəzərdən keçirərkən üç əsas sual önə çıxır. Bunlardan biri də insanın yaşadığı cəmiyyətdə narkotikdən istifadəyə sosial-mədəni yanaşmadır. Narkotikdən istifadənin cəmiyyətdə populyarlığı, möhkəm qanunvericilik bazasının olmaması, dostların və ətraf mühitin sosial-psixoloji təzyiqi, təcridlə bağlı narahatlıqlar insanda narkotikdən istifadə etmək istəyini artırır. Başqa bir problem insanın xüsusiyyətləri və onun genetik quruluşudur. Üçüncü məsələ istifadə olunan asılılıq yaradan maddənin xarakteri və mahiyyətidir. Psixoaktiv maddə istifadəçisinin faktorlarını başa düşmək üçün şəxsiyyət, ailə və ətraf mühit kimi əsas amilləri nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu amillərdən hər hansı birinin kifayət qədər güclü təsiri varsa, başqaları mənfi təsir göstərsə və insanı qoruya bilsə belə, insanın narkotikdən istifadə etməyə başlama ehtimalı yüksəkdir.

Orqanizmin dərmana ehtiyacı olmadığı üçün insan psixoaktiv maddə istifadəçisi doğulmur. İnsan həyatının sonrakı mərhələlərində narkotiklə tanış ola bilər, onu qəbul edə bilər və ona aludə olmaya da bilər. Ona görə də asılılıq nəzəriyyəsini təkə insan faktoru üzərində qurmaq olmaz. Ətraf mühit faktorları problemi birbaşa gücləndirir. Gənclik dövründə ən mühüm risk faktorlarından biri şəxsiyyətlərarası münasibətlərdir. Gənclik dövründə bu amillərə ən çox ali məktəbdə və ya digər sosial mühitlərdə olan gənclər, ümumi stresli həyat vəziyyətləri və narkotiklə bağlı həmyaşıdları təsir edir. Araşdırmalarda narkotik istifadəsi üçün risk faktorları arasında işsizliyin yüksək səviyyəsi göstərilir, yəni işsizlər vəziyyətdən çıxış yolu olmadığına inanaraq, psixoaktiv maddə istifadəçisinə daha həssasdırlar. Narkotik istifadəçilərinin əksəriyyəti işsizdir, aztəminatlı rayonlarda və yoxsul mənzillərdə yaşayır, narkotiklərdən yüksək səviyyədə istifadə edir, səhiyyə və sosial xidmətlər tərəfindən zəif dəstəklənir. Burada linqvistik və mədəni problemlər var, yəni hər şey çox mühüm sosial xüsusiyyətlərdən asılıdır. Asılılıq cəmiyyətə münasibət və mədəni dəyərlərə görə də arta bilər.

Narkotiklərdən istifadəni təşviq edən mədəni və sosial amillərdən bəziləri hüquqi qaydalar və sosial dəyərlər, həddindən artıq yoxsulluq və narkotiklərə asan çıxışıdır.

Bəzi ölkələrdə cəmiyyətin aşağı sosial-iqtisadi vəziyyəti gənclərin narkotik istifadəsi üçün risk faktorudur. Əhali sıxlığı, əlverişsiz ekoloji və fiziki şərait narkotik istifadəsi üçün risk faktorudur. Həmçinin, sübut olunub ki, cinayətkarlığın yüksək olduğu yerlərdə narkotiklərdən istifadə riski yüksəkdir. Bu kontekstdə ətraf mühit faktorları, maddə istifadəsinin həcmi və cinayət çox mühüm rol oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, sosial amillər də narkotik istifadəsinə kömək edə bilər və ailə münasibətləri, ali məktəb performansını və həmyaşıdların təsiri sosial risk faktorları hesab olunur. Gəncin psixoaktiv maddə istifadəçisi dostunun olması narkotik istifadəsi üçün ən mühüm risk faktorlarından biridir. Cəmiyyətin sosial dəyərlərinin narkotikdən istifadə edən insanların narsist, həvəsləndirici və qəbuledici münasibətini bir növ tanıması “icazə verən” məqam kimi qəbul edilə bilər və bu, narkotik istifadəçilərinin sayının artmasına səbəb olur. Gənclərin müəyyən dəyər sistemi olan həmyaşıl qrupunun təsirinə müqavimət göstərə bilməməsi (və yox deyə bilməməsi) asılılığın formalaşmasında çox mühüm amildir. Gənc onun üçün vacib olan qrupun rəzilığını qazanmaq üçün narkotik istifadəçiləri qrupuna qoşulur, ictimai tanınma və dəstək almaq üçün narkotik qrupunun digər üzvlərinə qoşulur. Əgər hardasa narkotikdən istifadə normal sayılsa, istifadə etməmək qorxaqlıq sayılır və buna son qoyulmasa, cəmiyyətdə narkotikdən istifadənin səviyyəsi yüksək olacaq. Gənclər bu maddələrin köməyi ilə öz varlıqlarını, şəxsi inkişafını və həyat keyfiyyətlərini işıqlandırmağa çalışacaqlar (Наркомании и токсикомании у несовершеннолетних и молодежи, 2012, с.113).

Tarix boyu insanlar, asılılığın gətirə biləcəyi yükləri və narahatlıqları nəzərə almadan, narahatlıq və həyatın streslərinin gətirdiyi problemlərlə bağlı problemlərdən qaçmaq üçün təsirli bir yol olaraq spirt və ya narkotikdən istifadə etmişlər. Maddə, cəmiyyətin digər üzvləri tərəfindən narkotik istifadəsini təşviq edən keçid anında narahatlığı aradan qaldırmaq və bir insana rahatlıq vermək üçün istifadə olunur. Psixoaktiv maddə istifadəçisini dəstəkləyən bir sıra sosial amillər var. Onların arasında xüsusilə istehlak cəmiyyətində tez-tez rast gəlinən dərmanların köməyi ilə gündəlik stresslərdən xilas olmaqdır. Xüsusilə, dərman şirkətləri də bu davranışı dəstəkləyir. Dərmanların köməyi ilə sosial sistemin yükündən xilas olmaq cəhdləri, varlığından xəbərdar olmaq profilaktik tədbirlərə və sağ qalmağa mane olur. Asılılığa təsir edən digər amil isə həkim resepti ilə başlayan narkotik istifadəsidir. Hər hansı bir mühitdə maddənin olması narkotikdən istifadə riskini artıran amildir. Əgər narkotik yoxdursa, insan heç vaxt onu tanımayacaq və bilsə də ondan istifadə edə bilməyəcək. Narkotik olmayanda psixoaktiv maddə istifadəçisi də olmur.

Gənclərin narkotikə aludə olmasının səbəblərindən biri də ailə problemləridir. Ailədə işsizlik, psixoaktiv maddə istifadəçisi, uşaqların baxımsızlığı, istismarı, çoxuşaqlı və çətin ailələr, psixi və ya sosial xəstəlikləri olan ailə üzvləri, ailədaxili stressin yüksək səviyyəsi, valideynlərin təhsil səviyyəsinin aşağı olması, məişət zorakılığı və dava-dalaş, ailə nizam-intizamının olmaması, alkoqolizm, boşanmış və ayrılmış ailələr, valideynlərin itirilməsi səbəb ola bilər. Belə ailələrdə uşaq arxa plana keçir. Bu problemlərin kökündə təhsilin aşağı səviyyəsi, sosial bilik və münasibətin olmaması dayanır. Ailədə risk faktorlarının olması təkcə narkotikdən istifadə etməyə başlayanlar üçün deyil, həm də ilk sınaqdan sonra narkotikdən qeyri-qanuni istifadənin davam etməsi üçün vacibdir. Valideynlərin narkotik istifadəsi və deviant davranışa həddindən artıq dözümlülük də narkotik istifadəsi üçün vacib risk faktorlarıdır. Valideynlərlə gənclər arasında sıx münasibətlərin və qarşılıqlı əlaqənin olmaması, həmçinin valideynlərin gənclərin həyatına maraq göstərməməsi bu pis vərdişə səbəb olur. Qalan problemlərin həllini tapa bilməmək risk faktorlarından biridir. Ailədə gənci tanıya bilən şəxsin olmaması ciddi problemlər yaradır. Psixoloji amillərə gənclik dövründə qeyri-sabit psixi vəziyyətlər, özünü ifadə etmək cəhdləri, konfliktlər, maraq və çaşqınlıq, özünə hörmət ehtiyacı, əks cinslə düzgün münasibətlər qurmaq cəhdi, geniş sosial həyat arzusu daxildir. Gənclikdə bu kəşf və kəşfiyyat dövrüdür. Bu ehtiraslardan biri də narkotik istifadəsi ola bilər. Ziqmund Freydingin “Psixooanaliz” əsərinə görə, psixoaktiv maddə istifadəçisinə uyğunlaşan insanlar “şifahi” dövrə alışıma yaşayırlar (Başkurt, 2003, s.103). Bu insanlar “şifahi” dövrün vərdişlərindən (yemək-içmək kimi) özlərini ayıra bilmirlər və stresli vəziyyətlərlə mübarizə üçün lazımı üsul və qaydalara malik deyillər. Məhz buna görə də insanlar həyatın stresləri qarşısında narkotik və alkoqol qəbul etməyə meyillidirlər. Bununla belə, eqosu daha güclü olan və bununla mübarizə aparan insanlar stress üçün heç bir dərmana müraciət etmirlər. Çətinliklər və maneələr qarşısında mənfi duyğuları asanlıqla yaşaya bilən insanlar bu xüsusiyyətlərə görə daha çox maneə və məhdudiyyətlərlə qarşılaşırlar. Belə insanlar ehtiyaclarını dərhal ödəmək istəyirlər. İstəkləri gecikdikdə məyus olurlar. İnsanın ilk istəyi çətin maneələr hissini azaltmaqdır. Məlumdur ki, narkotikdən istifadəni dayandıran insanlar neqativ halları yarandıqda yenidən narkotikdən istifadə etməyə başlayıblar. Bu fakt göstərdi ki, narahatlıq hissi ilə narkotik istifadəsi arasında əlaqə var. Tez-tez belə insanların ağrı və sıxıntıya zəif dözümlü olduqları bildirilir.

İnsanlar çox şey istəyir. Onların istək və hisslərinin sərhədi yoxdur. Halbuki dünyada insanların bütün ehtiyaclarını ödəmək mümkün deyil. Vəzifə, həyat tərzini və var-dövlətin yuxarı həddi yoxdur. İnsan bir müddət sonra ən yüksək səviyyəyə çatsa da, yenə də daha çox şey istəyir. Bu arzular heç vaxt bitməz.

Beləliklə, insan məmnuniyyət üçün başqa yollar axtarmağa davam edir. Marixuana, heroin, kokain, amfetaminlər (narkotiklər) adi həyatlarından narazı olan insanları qane edə bilər. Çünki gənclər müvəqqəti olaraq onları yaxşı hiss etdirə, cinsi istək, qəzəb və aclıq hissələrini sakitləşdirir və bu sintetik maddələrlə xoşbəxtliklərini təşkil edə bilər. Gənclərin narkotikə aludə olmasının səbəblərindən biri də onların mənəvi və psixoloji cəhətdən bədbəxt olmaları və özlərini boşluqda hiss etmələridir. Mənəvi (psixo-emosional) inkişaf və vəziyyət insanın məhz metafizik cəhətidir. Bədən kimi ruhun da inkişafa və dəstəyə ehtiyacı var.

2.2. Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən gənclərin münasibətlər və dəyərlər sistemi

Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən gənclərin münasibətlər dinamikası və dəyərlər sistemi fərdi şəraitdən və seçimlərdən asılı olaraq geniş şəkildə dəyişə bilər. Qeyd etmək vacibdir ki, psixoaktiv maddə istifadəsi münasibətlərə və şəxsi dəyərlərə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Burada bəzi ümumi müşahidələr var:

- Həmyaşıdların təsiri: Gənclər tez-tez həmyaşıdlarının təsiri altında olan sosial mühitlərdə maddə istifadəsi ilə məşğul olurlar. Müəyyən bir sosial qrupa uyğunlaşmaq və ya onları qəbul etmək istəyi onların qərar qəbul etməsində mühüm rol oynaya bilər. Bu, onların münasibətlərində həm müsbət, həm də mənfi təcrübələrə səbəb ola bilər.
- Dəyişdirilmiş Prioritetlər: Maddələrdən istifadə bəzən prioritetlərin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər ki, burada psixoaktiv maddələrin əldə edilməsi və istifadəsi həyatın digər aspektlərindən, o cümlədən münasibətlərdən üstündür. Bu, münasibətləri gərginləşdirir və dostlar, ailə və ya romantik tərəfdaşlarla münaqişələrə səbəb ola bilər.
- Ünsiyyət Çətinlikləri: Maddələrdən istifadə ünsiyyət bacarıqlarını zəiflədə bilər, bu da fərdlərin öz düşüncələrini və duyğularını effektiv şəkildə ifadə etmələrini çətinləşdirir. Bu, anlaşılmaqlara, münaqişələrə və gərgin münasibətlərə səbəb ola bilər.
- Paylaşılan Təcrübələr: Müəyyən sosial dairələrdə maddə istifadəsi gənclər arasında yoldaşlıq və əlaqə hissi yarada bilər. Psixoaktiv maddələrin istifadəsi ilə bağlı paylaşılan təcrübələr dostluq münasibətlərini gücləndirir və aidiyyət hissi yarada bilər. Bununla belə, bu bağların potensial riskli davranışlar ətrafında qurula biləcəyini qəbul etmək çox vacibdir.
- Dəyər Sisteminin Dəyişməsi: Psixoaktiv maddələrin istifadəsi bəzən şəxsi dəyərlərin və inancların dəyişməsinə səbəb ola bilər. Sağlamlıq, məsuliyyət və uzunmüddətli hədəflər kimi prioritetlər, maddə istifadəsi fərdin həyatında daha çox mərkəzə çevrildiyi üçün pozula bilər. Bu, eyni dəyərləri paylaşmayan və ya maddə istifadəsi ilə bağlı narahatlıqları olmayanlarla münasibətləri gərginləşdirir.

- Risklər və Nəticələr: Maddələrdən istifadə asılılıq, sağlamlıq problemləri, hüquqi problemlər və qərar qəbul etmənin pozulması daxil olmaqla, özünəməxsus risklər daşıyır. Bu nəticələr əlaqələrə təsir göstərə bilər, çünki fərdlər maddə istifadəsinin təsirlərinə görə etibarsız, gözlənilməz və ya emosional olaraq uzaqlaşa bilər.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, psixoaktiv maddələrdən istifadə edən gənclərin heç də hamısı münasibətlərə və ya şəxsi dəyərlərə mənfi təsir göstərməyəcək. Bir çox amillər, o cümlədən maddənin istifadəsinin növü və tezliyi, fərdi davamlılıq, dəstək sistemləri və resurslara çıxış nəticələrinə təsir göstərə bilər. Açıq və mühakimə etmədən ünsiyyət, risklər haqqında maarifləndirmə və dəstəkləyici əlaqələr gənclərə məlumatlı qərarlar qəbul etməkdə və daha sağlam münasibətlər dinamikasını və dəyərlərini inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynaya bilər.

Psixoaktiv maddələrdən sui-istifadə ciddi sosial problemlərdən biridir. Dəyər yönümləri, şəxsiyyətin daxili strukturunun elementləri kimi, sosial uyğunlaşma prosesində fərdin təcrübəsi ilə formalaşır və sabitləşir. Onlar insanın həyatının həqiqətən əhəmiyyətli tərəflərini əhəmiyyətsizdən ayırır. Formalaşmış münasibət və dəyər yönümləri fərd tərəfindən müəyyən düşüncələrin, məqsədlərin, ideyaların və s.-in qəbulu və qəbul edilməməsinin nəticəsidir. Buna görə də, onlar insanın inkişafı prosesində ən mühüm yerlərdən birini tutur və onun cəmiyyətdəki davranışının tənzimləyicisidir. Deviant davranış kütləvi xarakterə xasdır, onu cəmiyyətdə insan davranışının rəşional və qəbul edilmiş üslubu kimi qəbul etmək olar. Ona görə də bu davranış tərzi kəskin sosial problemdir.

Hər gün dünyanı əhatə edən psixoaktiv maddə istifadəsinin yayılması problemi tək cə fərd üçün deyil, həm də bütün xalqın sağlamlığı və rifahı üçün təhlükə yaradır. PAM-dan istifadə edənlərin sayı ildən-ilə artır. Bir insanın psixoaktiv maddə istifadəçisiliği dəyər yönümləri və şəxsi mənalara sistemini özündə cəmləşdirən dəyər hissi sferasına təsir göstərir və onlar da öz növbəsində insan motivasiyasının ən vacib amillərindən biridir: insan davranışı və münasibəti. Bu məsələnin tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, psixoaktiv maddə istifadəçisi narkotik maddəni bu şəxsin dəyərləri arasında birinci yerə yüksəldən xüsusi şəxsi mənalara sisteminin qurulmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, narkotik maddə fərdin mənə və dəyərlər sisteminə mənfi təsir göstərir, sərt və sabit olur, bu da öz növbəsində normal həyat üçün şəxsi resursların çatışmazlığına səbəb olur. Psixoaktiv maddə istifadəçisinin davranışı qanun baxımından qəbul edilməzdir, deviantdır.

Bu gün xüsusi dəyərlər sistemi və münasibətlər sistemi ilə səciyyələnən konkret böyük sosial qrupu təmsil edən psixoaktiv maddə istifadəçisilərin həyat tərzinin sosial-psixoloji aspektləri, deviant davranış xüsusiyyətləri hələ də müəyyən edilməmişdir. Psixoaktiv maddə istifadəçisi olan şəxsin davranışı deviant davranışın təzahürü üçün bir neçə tipik meyarlara

aidir. Hər il psixoaktiv maddə istifadəsinin statistikasını artır və bununla da psixoaktiv maddə istifadəçilər tərəfindən cinayət və hüquq pozuntuları artır.

Psixologiyada dəyər yönümləri tək cə insan davranışı kateqoriyası kimi deyil, tədqiqat üçün də vacibdir. Onlar həm də fərdin həyat yolunun seçimini şərtləndirən, insanın məqsəd və mənalının əsasında dayanan amillərdir ki, bu da öz növbəsində özünüinkışaf və şəxsi yüksəliş yolunu seçməsinə səbəb olur. M.S.Radionova və İ.M.Vyaltseva “Psixoaktiv maddə istifadəçilərin “mən – konsepsiyasının” xüsusiyyətləri” adlı tədqiqatlarında aşkar ediblər ki:

- Birincisi, psixoaktiv maddə istifadəçilər, bir tərəfdən, kifayət qədər açıq şəkildə özünü qəbul edir və özlərini dəyərli bir şey kimi hiss edirlər. Digər tərəfdən, özünə və hərəkətlərinə münasibətdə əhəmiyyətli bir daxili qarşıdurma və kifayət qədər mənfi emosiyalar var ki, bu da özünü günahlandırır.

- İkincisi, həddən artıq qiymətləndirilmiş heysiyyət tələffüz olunur ki, bu da onların sosial şəxsiyyətin yüksək standartlarına cavab verməyə hazır olduqlarını göstərir. Ancaq eyni zamanda faydasızlıq, alçaldılma, reallığın rədd edilməsi, məqsədin anlaşılmaqlığı və emosional narahatlıq hissi var (Радионова, Вяльцева, 2010, с.60).

Dəyərlər üzərində apardığı araşdırmalar nəticəsində Rokeach dəyəri “şəxsi və ya sosial cəhətdən əks və ya fərqli davranış və ya həyat tərzindən üstün olan müəyyən bir davranış tərzinə və ya həyat məqsədinə davamlı inam” olaraq təyin etdi. O, dəyərlərin birləşərək bir sistem meydana gətirdiyini də bildirdi. Rokeach görə, dəyər sistemi “nisbi əhəmiyyət kəsb edən ölçüdə üstünlük verilən davranış üslubları və ya həyat məqsədləri haqqında inancların davamlı təşkilatıdır”. Bu tərifdən başa düşülür ki, dəyərlər insana görə fərqli əhəmiyyət sırasına malikdir və dəyərin ətraf mühitdə davranış şəklində əks olduğu anlaşılır (Rokeach, 1973, s. 5). Rokeach, Kluckhohn və Williams kimi, Schwartz-ın dəyər tərifini "həyatda insanın həyatına rəhbərlik etməyə xidmət edən arzu olunan, transsendent məqsədlərdir". Burada dəyərlərin trans-situasiya xarakteri onun əhatə dairəsinin genişliyini, davamlılığını və əhəmiyyətini vurğulayır (Schwartz, 1996. s. 2).

Yuxarıda göstərilənlərin hamısı bizə güclü daxili qarşıdurmanın mövcudluğundan xəbər verir. L.V.Qruzdun “Psixoaktiv maddə istifadəçisi insanın dəyər yönümləri” əsərində müəllif belə nəticəyə gəlir ki, psixoaktiv maddə istifadəsi xəstəlik kimi psixikada sabit dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər ki, bu da öz növbəsində fərdin şəxsiyyətinin strukturuna təsir göstərir (Грузд, 2004, с.13). Şəxsiyyətin deqradasiyasına və ümumi yoxsullaşmasına səbəb olan semantik və digər sahələrin yenidən qurulması baş verir. Bundan əlavə, intellektual-mnestik fəaliyyətin və davranışa nəzarətin azalması müşahidə olunur, emosional yetişməmişlik özünü göstərir.

İllüziya-kompensator fəaliyyətə keçid və əhəmiyyətli şəxsi deformasiya, dəyərlər iyerarxiyasının dəyişməsi səbəbindən PAM-dan istifadə edəninin davranışının mahiyyətini təşkil edir. PAM-dan istifadə edən insanın həyatının aspektləri birbaşa onun dəyərlərindən asılıdır və müəyyən bir insanın nəyə can atdığına əks etdirir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, vahid dəyərin dəyəri təkcə onun fərd üçün əhəmiyyətini deyil, həm də müəyyən zamanda bu məqsədin reallaşmamış və əldə edilməmiş olmasını əks etdirir.

L.V.Qruzdun araşdırması belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, psixoaktiv maddə istifadəçilər üçün ən əhəmiyyətli bloklar bunlardır:

1. Ailə həyatı;
2. Maddi dəyərlər;
3. İnkişaf və özünü təkmilləşdirmə, şəxsi keyfiyyətlər.

Ən kiçik çəkiddə belə bloklar var:

1. Ünsiyyət;
2. Aktiv həyat;
3. Əmək (Грузд, 2004, с.20).

Psixoaktiv maddə istifadəçilər maddi dəyərləri, özünü inkişaf etdirmə və həyatdan həzz alma dəyərlərini ifadə etdilər.

N.Bajenova, D.Habibulin, E.Tumbasovanın “Psixoaktiv maddə istifadəçisi və qeyri-narkotik istifadəçilərdə dəyər oriyentasiyalarının müqayisəli təhlili” əsərini qeyd etməmək mümkün deyil. Tədqiqatda terminal dəyərlər, həyatı mənalı oriyentasiyalar, normativ ideallar və fərdi prioritetlər səviyyəsində dəyərlər, narkotiklərdən asılı olan insanlarda və narkotikdən istifadə etməyən insanlarda irrasional konstruksiyaların şiddəti təhlil edilir. Narkotik aludəçiləri üçün mühüm terminal dəyərlərin olduğu aşkar edilmişdir:

1. Yüksək maliyyə vəziyyəti;
2. Öz nüfuzu;
3. Təhlükəsizlik;
4. Hedonizm;
5. Ailə həyatının sferası;
6. Hobbi sahəsi (Баженова, Хабибулин, Тумбасова, 2018, с.142).

Onlar həyat məqsədlərini yaratmaq və yerinə yetirmək qabiliyyətinin azalması ilə xarakterizə olunur. Şəxsi prioritetlər səviyyəsində təqdim olunan nümunə üçün aşağıdakı dəyərlər vacibdir:

1. Stimulyasiya;
2. Xeyirxahlıq (Баженова, Хабибулин, Тумбасова, 2018, с.143).

Eləcə də, açıq-aşkar irrasional münasibətlər: “fəlakət”, “özünə qarşı öhdəlik”, “özünə hörmət və düşüncənin rasionallığı”, “məyusluğa dözümlülük”. PAM-dan istifadə etməyən subyektlər üçün həyatda əhəmiyyətli dəyərlər aşağıdakılardır:

1. Nailiyyətlər;
2. Aktiv sosial əlaqələr;
3. Yüksək maliyyə vəziyyəti;
4. Təhlükəsizlik;
5. Müstəqillik;
6. Xeyirxahlıq;
7. Stimulyasiya;
8. Hedonizm (Баженова, Хабибулин, Тумбасова, 2018, с.145).

Psixoaktiv maddə istifadəsi deviant davranış forması kimi demək olar ki, hər bir ölkə və bütövlükdə dünya üçün ciddi təhlükə yaradır. N.M.Qriqoraşenko-Əliyeva diqqəti ona yönəldir ki, gənclərin əhəmiyyətli bir hissəsi üçün normadan kənara çıxan davranışlar narkotikdən istifadə, maddə asılılığı, alkoqolizm, və s. qanuni xarakter almışdır (Григорашенко-Алиева, 2011, с.201). Psixoaktiv maddə istifadəsinin motivlərinə dair çoxsaylı ədəbiyyatın tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, onların hamısı narkotik vasitələrin hedonik xassəsinə əsaslanan mənfi emosional təcrübələri aradan qaldırmaq istəyi ilə müəyyən edilir. Buradan belə nəticə çıxır ki, psixoaktiv maddə istifadəsi sadəcə olaraq konkret patologiya və ya sosial-hüquqi normalardan kənara çıxma deyil, fərdin olduğu sosial mühitlə münasibətlərinin qeyri-mütəşəkkil olması səbəbindən onun psixoloji baryerinin bir variantıdır. Bu, davranışda sapmalara, sağlamlıq göstəricilərinin azalmasına, həmçinin qanun pozuntularına və s. rast gəlinir.

Cinayətlə əlaqə psixoaktiv maddə istifadəsinin ən vacib və ən təhlükəli tərəflərindən biridir. Bu gün narkotik maddələrdən istifadə zəminində cinayətlərin artmasının şahidi oluruq. PAM-dan istifadə edənlərin daima külli miqdarda pula ehtiyacı olur ki, onlar bu vəsaiti müxtəlif növ narkotiklərin istifadəsinə və istehsalına sərf edirlər. Bu məlumatlar aydın göstərir ki, psixoaktiv maddə istifadəsi cəmiyyət üçün tək-cə fakt kimi deyil, həm də ona görə təhlükəlidir ki, kiçik cinayətlər sonradan aludəçiliyi insanların sağlamlığına və hətta həyatına xeyli ziyan vurmaq təhlükəsi ilə nəticələnən daha ağır cinayətlər törətməyə sövq edir.

V.Q.Raqozinskaya öz əsərində narkotik aludəçisi cinayətkarın psixoloji portretini təhlil etmişdir. Müəllif ona diqqət yetirir ki, orta cinayətkar psixoaktiv maddə istifadəçisi qeyri-real yüksək özünənam, ətraf mühitin təsirlərindən asılılıq, sosial mühitə yüksək həssaslıq, əsassız nikbinlik və çətinlikləri rədd etməyə meyillilik, nümayişkarənəlik, müxtəlif insanlara alışmaq

asanlığı ilə seçilir (Рагозинская, 2017, с.55). Onun reproduktiv və pragmatik düşüncə tərzı var. İntellekt orta səviyyədədir. Belə adamın təxəyyülü aşağı səviyyədədir, neqativ məlumatları, xatirələri şüurdan qovmağa meyillidir, etdiyi pis əməllərə tənqidi yanaşmır. Təcrübəli qaçırımlar və uğursuzluqlar öyrənməyə kömək etmir.

E.A.İqnatenkonun “Psixoaktiv maddə istifadəçisi şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinin kriminoloji aspektləri” əsərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müəllif qeyd edir ki, psixoaktiv maddə istifadəsi bir çox sahələrdə cinayətlərin artmasına səbəb olur (Игнатенко, 2019, с.634). Nəinki narkotik vasitələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin sayı, hətta pul əldə etməyin başqa üsulunun həyata keçirilməsinin mümkünsüzlüyü ilə bağlı əldə etmə cinayətləri də artır. Çox vaxt belə cinayətləri narkotik maddənin təsiri altında olan şəxslər törədirlər.

Asılı insan müəyyən psixoloji quruluşa malikdir. Zaman keçdikcə özünə, başqalarına və bütövlükdə cəmiyyətə münasibətdə dəyişikliklər demək olar ki, həmişə narkotik maddələrin istifadəsi ilə baş verir ki, bu da fərdin dəyər oriyentasiyalarının dəyişməsinə səbəb olur. Dəyər yönümləri və münasibətlər hər bir konkret şəxs üçün subyektiv və fərdi anlayışdır, həmçinin onun faydalar və onların əldə edilməsi üsulları haqqında fikirləridir.

Dəyər istiqamətləri fərdin oriyentasiyasının məzmun tərəfini müəyyən edir. Onlar fərdin həyat strategiyasının müəyyən edilməsi üçün “əsas” kimi çıxış edirlər. Məhz buna görə də bu iş xətti tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Psixoaktiv maddə istifadəsi və deviantların davranışlarının təhlili bu gün ən aktual sosial problemlərdən biridir.

Psixoaktiv maddə istifadəsinə aludəçiliyin formalaşmasına təsir edən müxtəlif amillərin təsir mexanizmləri bioloji, sosial, psixoloji və etik yanaşmalar çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Xüsusilə psixoloji yanaşma çərçivəsində narkotik vasitələrdən istifadənin səbəbləri və onların istifadəsinə mane olan faktorlar haqqında ümumi bir anlayışın olmaması bu araşdırmaya ehtiyacı müəyyən edir. Narkotik istifadəsi deviant davranışa, yəni müəyyən cəmiyyətdə qəbul edilmiş hüquqi, əxlaqi, sosial və digər normalara zidd olan və cəmiyyətin əksər üzvləri tərəfindən qınana bilən və qəbuledilməz hesab edilən davranışdır. Bundan əlavə, narkotik istifadəsi avto-aqressiv davranışın təzahürlərindən biri hesab olunur və onu asılılıq davranışı kimi də adlandırmaq olar.

Psixoloji yanaşmada tədqiq olunan fenomenin əsaslarına dair vahid fikir yoxdur. Bir nöqtəyi-nəzərdən hər bir şəxs psixoloji cəhətdən psixoaktiv maddələrin potensial istifadəçisidir, çünki psixoaktiv maddələrin istifadəsi ilə əldə edilə bilən ağrı və narazılıqdan qaçmağa çalışmaq insan təbiətidir. Başqa bir baxımdan riskli davranış yalnız müəyyən psixoloji xüsusiyyətlərin sahiblərinə xasdır.

Psixoaktiv maddə istifadəsinə meyilli insanın xüsusiyyətləri qeyri-adi, qeyri-ənənəvi həyat tərzinə can atmaq, qəbul edilmiş davranış normalarına məhəl qoymamaq və cansızlıq yaşamaq nəticəsində impulsivlik və riskə (yeni hisslər axtarmaq) hazır olmaqdır. Dərman istifadəsinə meyil tez-tez hipertimik-qeyri-sabit və ya histerik psixopatiyanın, daha az tez-tez - şizoid vurğusunun olması ilə əlaqədardır. Psixoaktiv maddələrdən sui-istifadə edən şəxslər özünüdərkətmə, özünə hörmət və autosimpatiya inkişafının aşağı səviyyəsi ilə xarakterizə olunur: belə insanlarda özünü təhlil adətən mənfi emosiyalarla əlaqələndirilir. Onların bütün emosional vəziyyətlərdə emosional təcrübə qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması var, nəticədə narkotik istifadəsi ilə eyforik təcrübələrə ehtiyac yaranır.

Narkotiklərdən istifadə edən insanların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin mühüm predmeti motivasiyadır. Narkotiklərdən istifadə edən insanların əksəriyyətinin aparıcı motivləri məzmunca zəifdir və bu cür davranışın əsl səbəbləri tanınmır. Gestalt terapiyasında narkotik asılılığı dominant ehtiyac fiqur kimi çıxış etdiyi zaman “təmas-çəkilmə” prosesinin pozulması kimi qəbul edilir. Psixoaktiv maddə istifadəsi prosesində sərxoşluq vəziyyəti psixoaktiv maddə istifadəçisinin şüurunda yeganə fiqur olur, digər bütün ehtiyaclar isə öz mənasını itirərək arxa plana keçir.

Psixoaktiv maddə istifadəsi motivasiyasını araşdıran bir çox müəllif psixoaktiv maddə istifadəçilərinin şəxsiyyətinin dəyər-semantik sferasının öyrənilməsinə müraciət etdi. Nəzəriyyə və konsepsiyaların böyük bir qrupu ekzistensial əhəmiyyətli ehtiyacların məyusluğunu, həyatın mənasının itirilməsini və ya yoxluğunu, baş verənlərə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmək istəməməsini asılılıq mənbəyi kimi nəzərdən keçirir (Folkman, Lazarus, 2011, p.70).

Beləliklə, narkotik istifadəsi bir çox amillərin təsiri ilə izah olunur və yalnız birinə endirilə bilməz. Buna baxmayaraq, ən əhəmiyyətli komponentləri ayırd etmək olar: motivasiya-dəyər sahəsi, özünə münasibət və şəxsiyyət xüsusiyyətləri. Narkotiklərdən istifadə edən insanların bu psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mühüm nəzəri və praktiki vəzifədir, çünki bu fenomen haqqında fikirlərin genişləndirilməsi profilaktikanı daha effektiv həyata keçirməyə imkan verir.

Psixoaktiv maddə istifadəsindən əziyyət çəkən insanlar üçün “ailə həyatı”, “maddi dəyərlər” əhəmiyyətli dəyər bloklarıdır. Psixoaktiv maddə istifadəçiləri bilirlər ki, ailənin dəstəyi olmadan ehtiyaclarını (narkotik) ödəmək çətin olacaq, bunu “ailə” blokunun dəyərlərinin müsbət əlaqələri sübut edir. Baxmayaraq ki, “ailə” blokunun dəyərləri bir-birinə bağlı deyil. Ailə dəyərləri elan edilmiş dəyərlərdir. Bu blokun dəyərləri əslində öz xeyrinə nail olmaq vasitəsi kimi qəbul edilir. Sağlam həyat tərzinə yönəlmiş bir çox dəyərlər, mahiyyət

etibarı ilə bəyan edilmiş niyyətlər formasına malikdir və insanın dərmana olan tələbatının maddi şəkildə ödənilməsinə yönəlmiş dəyərlər real əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, psixoaktiv maddə istifadəsindən əziyyət çəkən kişi və qadınların dəyərlərinin iyerarxiyasında əhəmiyyətli fərqlər yoxdur, bu, demək olar ki, bütün mümkün diadalarda əhəmiyyətli oxşarlıq göstərən dərəcə korrelyasiya əmsalları ilə təsdiqlənir. Bu fakt psixoaktiv maddə istifadəçilərinin vahid sosial qrup kimi qəbul edilməsinin düzgünlüyünü təsdiq edir. Psixoaktiv maddə istifadəçiləri üçün adi hal ondan ibarətdir ki, ailə dəyərləri sıralanan dəyərlər silsiləsində ilk yerləri tutsa da, psixoaktiv maddə istifadəçilərdə olan dəyərlərin əhalinin qarşılıqlı əlaqəsi sistemində daxil edilmir.

Şəxsiyyətin dəyər-semantik oriyentasiyalarının psixoloji əsasını fərdin oriyentasiyasının yaradılmasında iştirak edən, şəxsiyyətin reallığa sosial cəhətdən müəyyən edilmiş münasibətini ifadə edən ehtiyacların, motivlərin, maraqların, məqsədlərin, idealların, inancların, dünyagörüşlərinin müxtəlif strukturu təşkil edir. Əksər müəlliflərin fikrincə, fərdin mərkəzi mövqeyini müəyyən edən dəyər-semantik oriyentasiyalar sosial fəaliyyətin istiqamətinə və məzmununa, ətraf aləmə və özünə ümumi yanaşmaya təsir göstərir, insanın fəaliyyətinə məna və istiqamət verir, onun davranışını və davranışını müəyyən edir. İnsan məna tapmağa çalışır və bu arzu yerinə yetirilmədikdə məyusluq və ya ekzistensial boşluq hiss edir.

PAM-dan istifadə edən gəncin dəyər-semantik istiqamətləri sosiallaşma prosesində formalaşır və inkişaf edir. Sosiallaşmanın müxtəlif mərhələlərində onların inkişafı birmənalı deyil, ailə və institusional tərbiyə və təhsil, peşə fəaliyyəti, ictimai-tarixi şərait amilləri ilə müəyyən edilir və şəxsiyyətin anormal inkişafı zamanı psixoterapiya (məqsədli psixoloji təsir) hərəkət edə bilər. Dəyər-semantik oriyentasiyaların formalaşması və inkişafının psixoloji mexanizmləri psixi proseslərin gedişatının fərdi psixoloji xüsusiyyətləri və hər şeydən əvvəl sosial dəyərlərin daxililəşdirilməsi, müəyyənləşdirilməsi və inteqrasiyalandırılması şəklində mövcud olan təfəkkür, yaddaş, duyğu və iradədir.

Dəyər-semantik oriyentasiyalar dinamik xarakter daşıyır. PAM-dan istifadə edən gənc tərəfindən dəstəklənmərsə, yaradılmırsa, həyata keçirilmərsə, yenilənmərsə, deməli, tədricən itirilir. Dəyərlərin qəbulu və inkişafı uzun bir prosesdir. Dəyərlərin dərk edilməsi dəyər ideyalarını yaradır və dəyər ideyaları əsasında dəyər yönümləri yaradılır ki, bu da öz növbəsində şəxsi mənalı sistemlərinin şüurlu hissəsini təmsil edir.

Gənclik dövrünün əvvəlində şəxsiyyətin əsas komponentləri - xarakter, ümumi və xüsusi qabiliyyətlər, dünyagörüşü formalaşır. Yaranan şəxsiyyətin bu mürəkkəb komponentləri müstəqil, yetkin həyata daxil olmaq üçün psixoloji ilkin şərtlərdir. Bir sıra tədqiqatlar qeyd edir ki, gənclik həssasdır, dünyagörüşünün formalaşmasına töhfə verən sabit şəxsiyyət xüsusiyyəti

kimi dəyər-semantik oriyentasiyaların formalaşması üçün çox əlverişlidir. Yaşın fərqli bir xüsusiyyəti özünü əks etdirmənin kəskin artmasıdır, yəni şəxsiyyətin özünü tanıması, onun imkan və qabiliyyətlərini qiymətləndirmək istəyidir.

R.Allaehverdiyevin fikrincə, həyatın mənası ilə bağlı suallar gənclərdə daha çox və xüsusilə aktualdır, halbuki onlar heç bir halda ağırlı simptom deyil (Allahverdiyev, 2019, s.370). Məqsədləri müəyyən etmək, həyatda öz yerini tapmaq bacarığı gənclik dövründə şəxsi yetkinliyin mühüm göstəricisidir. Ancaq gənclərin müəyyən bir faizi bu inkişaf səviyyəsinə çatır. Digərləri isə təəssüf olsun ki, başqa bir yola müraciət edir.

18-23 yaş dövrünü E.Şəfiyeva gənclik və ya yetkinliyin başlanğıcı adlandırır (Şəfiyeva, 2002, s.57). Bu yaşda insanların çoxu əmək fəaliyyəti prosesinə daxil olur. Amerikalı psixoloqlar P.Massen, C.Konqer, C.Kaqan və C.Givitsin fikrincə, bu yaşda insanların çoxu karyera və həyat yoldaşı seçimi ilə məşğul olur, həyat məqsədlərini müəyyənləşdirir və onları həyata keçirməyə başlayır. İnsanın dəyərlər sistemi sabit şəxsiyyət xüsusiyyətləri kimi əmək fəaliyyəti prosesində formalaşır və inkişaf etdirilir. Müstəqil sosial və əmək fəaliyyətinin başlanğıcı ilə insanın sosial statusu qurulur. Bu status ardıcıl olaraq şəxsin gəldiyi ailənin statusunun özünü qiymətləndirməsi ilə əlaqələndirilir. Xüsusilə, bu, peşəkar öz müqəddəratını təyin etmə dəyərlərinə aiddir. Beləliklə, bu problemin bir sıra tədqiqatçıları təsdiq edirlər ki, peşə seçimi ilə bağlı dəyər-semantik oriyentasiyaların və üstünlüklərin xarakteri ailənin sosial və peşə statusu ilə müəyyən edilir. Bununla belə, psixoaktiv maddələrin təsiri altında dəyər yönümləri və semantik təmsillər getdikcə öz əvvəlki statuslarından uzaqlaşa bilər.

Beləliklə, dəyər-semantik sfera insan həyatının məna və məqsədlərini formalaşdıran və onlara nail olmaq yollarını tənzimləyən funksional sistemdir. Bir tərəfdən dəyər-semantik oriyentasiyalar cəmiyyət tərəfindən insana aşılır, digər tərəfdən isə insan özü onları fəal şəkildə formalaşdırır və konkretləşdirir, cəmiyyətin təklif etdiyi dəyərləri və mənalı qəbul edir, dəyişdirir və ya rədd edir. İnsan həyatının hər bir mərhələsində, sosial dəyərlərə və ya bioloji ehtiyaclarla əsaslanaraq, həyata keçirilməsi onların mənasını başa düşməyi (və ya hətta hiss etməyi) tələb edən bəzi həyat məqsədləri ortaya çıxmalıdır. Məqsədin bu mənalılığı insana onu həyata keçirmək üçün enerji verir, onu prioritet edir. PAM-dan istifadə edənlərin məqsədlərinin mənalı olmaması bütün dəyərlər sistemini qeyri-mütəşəkkil edir, insan davranışını ya başqalarının gözləntilərinə əsaslanan “avtomatlaşdırılmış”, ya da qeyri-məqsədli, çox vaxt ziddiyyətli, deviant edir. Şəxsi mənalıların qeyri-müəyyənliyi insanın sosial sistemdə öz yerini tutmasına mane olur ki, bu da öz növbəsində onları daha da qeyri-mütəşəkkilləşdirir. Müvafiq olaraq, insanın dəyər-semantik sferasının inkişafındakı pozğunluqlar müəyyən subyektiv narahatlığa səbəb olur.

Münasibətlər və dəyər yönümləri şəxsiyyət strukturunun ən vacib komponentidir. Digər sosial-psixoloji formasiyalarla yanaşı, onlar davranış tənzimləyicisi kimi fəaliyyət göstərir və insan fəaliyyətinin bütün sahələrində özünü göstərir. Dəyərlər ikili xarakter daşıyır: sosialdır, çünki onlar tarixi və mədəni cəhətdən müəyyən edilir və fərddir, müəyyən bir subyektin həyat təcrübəsini ehtiva edir. Sosial dəyərlər verilmiş, empirik məzmun dəyərinə malik olan, fəaliyyət obyektinə olan bir şeylə əlaqəli olaraq müəyyən edilir. Müəyyən bir fərdin dəyərləri sosial mühitin, onun daxil olduğu sosial qrupların xüsusiyyətlərinin təsiri altında formalaşır (Hawkins, Catalano, Arthur, 2002, p.971).

Dəyərlərin insan üçün subyektiv əhəmiyyəti müxtəlif mənbələr tərəfindən müəyyən edilə bilər. Gənclərin dəyər yönümləri, daxili dünyasını ətrafdakı realıqla əlaqələndirərək, motivasiya tələb olunan sahə ilə şəxsi mənalı sistem arasında sərhəd mövqeyi tutan mürəkkəb çoxsəviyyəli iyerarxik sistem təşkil edir. Müvafiq olaraq, fərdin dəyər yönümləri ikili funksiyaları yerinə yetirir. Bir tərəfdən, dəyər yönümləri sistemi insan fəaliyyətinin bütün stimullarının tənzimlənməsi üçün yüksək nəzarət orqanı kimi çıxış edir, onların həyata keçirilməsinin məqbul yollarını müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən, insanın həyat məqsədlərinin daxili mənbəyi kimi, ona uyğun olaraq onun üçün ən vacib olanı ifadə edir və şəxsi məna daşıyır. Dəyər yönümləri sistemi, buna görə də, eyni zamanda onun istiqamətini və həyata keçirilməsi üsullarını müəyyən edən özünü inkişaf etdirmə və fərdi böyümənin ən vacib psixoloji orqanıdır.

Funksional əhəmiyyətinə görə, şəxsiyyət dəyərlərini iki əsas qrupa bölmək olar: müvafiq olaraq şəxsi məqsədlər və onlara nail olmaq üçün vasitələr kimi fəaliyyət göstərən terminal və instrumental. Şəxsi inkişafa və ya homeostazın saxlanmasına diqqətdən asılı olaraq, dəyərlər daha yüksək (inkişaf dəyərləri) və repressiv (qorunma dəyərləri) bölünə bilər. Eyni zamanda, terminal və instrumental, ali və repressiv, daxili və xarici dəyərlər mənşəyində fərdi inkişafın müxtəlif səviyyələrinə və ya mərhələlərinə uyğun ola bilər.

Psixoloji maddə istifadəsinin formalaşması problemi həm elmi tədqiqatlarda, həm də psixoloqların təcrübəsində aktual olaraq qalır, baxmayaraq ki, hazırda bu məsələ ilə bağlı çoxlu sayda tədqiqatlar aparılır. Asılılıq davranışının formalaşmasına meyilliliyin sosial, bioloji və psixoloji amillərinin ənənəvi bölgüsü bir insanı daxili və xarici təsirlərdən təsirlənən passiv varlıq kimi təqdim edir. Fikrimizcə, aludəçiliyin formalaşmasında şəxsiyyətin dəyər-semantik sferasının xüsusiyyətlərinə görə insanın şəxsi seçimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, PAM problemi, ilk növbədə şəxsiyyətin münasibətlər və dəyər-semantik aspektləri ilə birlikdə nəzərdən keçirilməlidir.

PAM-dan istifadənin formalaşma mexanizmlərini müəyyən etmək üçün bu prosedə baş verən şəxsiyyət dəyişikliklərini öyrənmək lazımdır, çünki bir çox tədqiqatçının fikrincə, ən əhəmiyyətli şəxsiyyət dəyişiklikləri psixoaktiv maddə istifadəsi prosesində baş verir və ondan əvvəl baş vermir.

PAM-dan istifadənin inkişafının üç əsas mərhələsi var. İlk sınaqlar adətən yeniyetməlik və gənclik dövründə həmyaşlı qruplarda edilir. Tədqiqatçılar istifadənin əsas səbəbləri kimi maraq, təqlid, qrup uyğunluğu və qrupun özünü təsdiq etmə motivlərini göstərirlər. Ən dərin motivasiya insanın şüur vəziyyətini dəyişdirmək üçün xas ehtiyacıdır: asılılıq davranışının inkişaf ehtimalı nə qədər yüksəkdirsə, ilk sınaqlarda yaş nə qədər gəncdir və bu ehtiyac sosial cəhətdən təsdiqlənmiş və ya daha az təmin edilir. İlk sınaqlar mərhələsində psixoaktiv maddələr ilk növbədə koqnitiv funksiyaları (maraqdan məmnunluq, qavrayışın dəyişməsi, şüurun genişlənməsi) və hedonik funksiyaları (zövq) yerinə yetirir.

Narkotikləri bir dəfə sınayan insanların çoxu heç vaxt onlardan istifadə etməyə qayıtmır. Bəzi tədqiqatçılar bu faktı ilk sınaqlar zamanı müsbət təsirin olmaması ilə izah edirlər. Bununla belə, fizioloji səviyyədə güclü müsbət möhkəmləndirmə almış insanların gələcəkdə psixoaktiv maddələrdən istifadə etməyə davam etmədiyi kifayət qədər hallar məlumdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, psixoaktiv maddələrdən birdəfəlik istifadə təcrübəsi olan və gələcəkdə onlardan istifadə etməyə davam etməyən insanlar, strukturunda ailə, sağlamlıq, yaradıcılıq və s. kimi sosial əhəmiyyətli dəyərləri özündə əks etdirən sabit dəyər sistemində malikdirlər. Hedonistik dəyərlərdən daha yüksək iyerarxik statusa malikdir. Psixoaktiv maddə istifadəsinə bağlı həyat tərzi sosial cəhətdən təsdiqlənmiş dəyər yönümlərinin əksəriyyətini reallaşdırmaq imkanını praktiki olaraq istisna etdiyindən, bu qrup subyektlərdə narkotiklərin istifadəsi subyektiv olaraq qeyri-mümkün olur.

Beləliklə, PAM-dan istifadənin bu mərhələsində əsas funksiyasını yerinə yetirərək (maraqdan məmnunluq, şüurun sərhədlərinin genişləndirilməsi) dərman əhəmiyyətini itirir və maraq oyatmağı dayandırır. Əksinə, həyata keçirilməsi psixoaktiv maddələrin istifadəsi ilə bir araya sığmayan mənəvi dəyərlərin olmaması narkotik asılılığının inkişaf riskini artırır.

Müxtəlif növ psixoaktiv maddələrlə eksperiment mərhələsi (axtarış asılılığı davranışı). Müasir elmdə “narkotizm” anlayışı mövcuddur - psixoaktiv maddə istifadəsi və maddə asılılığı formalaşmadan narkotik və psixoaktiv maddələrdən istifadə deməkdir. Araşdırmalara görə, psixoaktiv maddə istifadəsinə məruz qalmış insanların 10-35%-i psixoaktiv maddə istifadəçisi olur (bu, narkotikin növündən, keyfiyyətindən, mövcudluq dərəcəsi və digər amillərdən asılıdır). Bu mərhələdə asılılıq davranışının inkişafı şirkətdə baş verir və spirtli tipə uyğun

olaraq açılır - əyləncə, boşluq, cinsi maneələrin aradan qaldırılması, münasibət ifadəsi və s. maddələr üçün arzu olunan, əhəmiyyətli xarakter alır.

Dərman vasitələri ilə sınaq mərhələsində psixoaktiv maddələrin aparıcı funksiyaları aşağıdakılardır:

- psixoterapevtik funksiya (stressli vəziyyətlər və ya emosional stress olduqda istirahət);
- rahatlıq səviyyəsini artırmaq;
- davranışdakı maneələrin aradan qaldırılması;
- kompensasiya funksiyası (cinsi həyat, ünsiyyət, əyləncə və s. sahələrdə problemlə

funksiyaların dəyişdirilməsi) (Березин, 2012, с.325).

Bu mərhələ irəlilədikcə psixoaktiv maddələrin birinə və ya spektrinə fərdi üstünlük formalaşır. Digər tərəfdən, kifayət qədər çox sayda narkotik istifadəçisi uzun illər bu mərhələdə saxlanılır ki, bu da yalnız narkotiklərin növü və keyfiyyəti ilə izah edilə bilməz.

Göründüyü kimi, asılılıq davranışının növbəti mərhələsinə keçidi asanlaşdıran və ya əngəlləyən psixoloji amillər var. Belə bir amil kimi, səthi aktiv maddə istehlakçılarının şəxsiyyətinin dəyər-semantik sferasında baş verən dəyişiklikləri ayırmaq olar. Narkotik istifadəçiləri arasında narkotik intoksikasiya vəziyyəti müstəqil dəyər statusu alır, onun həyata keçirilməsinə yönəlmiş müəyyən davranış formalaşdırır. Eyni zamanda, münasibət və dəyər sisteminin yoxsullaşması (əhəmiyyətli dəyərlərin sayı azalır) və çatışmazlıqların sayının artması, həyata keçirilməsi subyektlər baxımından, real həyatda qeyri-mümkün və ya əhəmiyyətli dərəcədə çətindir. Güman etmək olar ki, bu iki tendensiya əlaqəlidir. PAM istifadəsi əvvəlcə əhəmiyyətli ehtiyacların məyusluğu təcrübəsini azaltmaq məqsədinə xidmət edir. Dərman sərxoşluğu vəziyyətində insan “bacarıram” hissi yaşayır. Buna görə də, daha əhəmiyyətli dəyərlər incidir, dərmanın insan üzərində daha çox gücü var.

Eyni zamanda, asılılıq inkişaf etdirmədən PAM-dan uzun müddət (2 ildən çox) istifadə edən insanlar şəxsiyyətin dəyər-semantik sferasının strukturunda müəyyən xüsusiyyətlərə malikdirlər. Subyektlərin semantik məkanında narkotik intoksikasiyasının vəziyyəti istirahət və əyləncə haqqında fikirlərlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Beləliklə, anesteziyanın bu mərhələsində psixoaktiv maddələrin aparıcı funksiyalarının psixoterapevtik və kompensasiyaedici olduğunu təsdiq edirik. Dərman intoksikasiyası vəziyyətində gənc PAM istifadəsinin əsas gücləndirilməsi kimi xidmət edən həddindən artıq imkanlar hissi alır. Bununla belə, eyni zamanda, səthi aktiv maddə istehlakçılarının semantik məkanında ən azı daha iki müstəqil dəyər formalaşması qrupu fərqləndirilə bilər. Bir qrup “iş”, “yaradıcılıq”, “azadlıq” kimi məfhumlardan ibarətdir ki, onları ümumi konsepsiya – özünü reallaşdırma birləşdirə bilər. İkinci qrup ümumi anlayış - rifah altında birləşdirilə bilən “tanınma”, “rifah”, “dostluq”, “özünə inam” dəyərlərindən ibarətdir.

Bu iki müstəqil dəyər formalaşması qrupu, subyektlərin şüurunda narkotik maddələrin istehlakı ilə əlaqəsiz olur. Üstəlik, psixoaktiv maddə istifadəsi ilə bağlı həyat tərzi onların reallaşmasına mane olur. Bu o deməkdir ki, narkotik maddələrin istifadəsi, bu vəziyyətin arzuolunmazlığına baxmayaraq, bu qrupun subyektləri arasında dəyər münaqişəsinə səbəb ola bilər, fərqli yönümlü dəyərlər qrupları arasında ziddiyyətləri kəskinləşdirə bilər. Çox güman ki, subyektləri narkotik istehlakına nəzarət etməyə məcbur edən və qeyri-asılılığın formalaşmasının qarşısını alan bu dəyər münaqişəsinin ortaya çıxmasıdır.

Asılılıq davranışının xəstəliyə keçidi, sosial (cəmiyyətin qeyri-sabitliyi, psixoaktiv maddələrin mövcudluğu və s.), sosial-psixoloji (kütləvi şüurda deviant davranışın romantikləşməsi, nəsillərarası əlaqələrin zəifləməsi və s.), psixoloji (şəxsi identifikasiyanın yetişməməsi, daxili dialoq üçün qeyri-kafi qabiliyyət, aşağı stress müqaviməti, daxili münaqişələrin həlli vasitəsi kimi şüurun vəziyyətini dəyişdirmək ehtiyacı və s.), bioloji (bədəndə detoksifikasiya proseslərinin pozulması, fərdi dözümlülük və s.) amillərin təsiri altında baş verir.

Zehni asılılıq mərhələsində, dərman insan həyatında aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- stimullaşdırıcı funksiya (fəaliyyətin məhsuldarlığının artırılması);
- adaptiv funksiya (narkotik cəmiyyətinə uyğunlaşma);
- anesteziq funksiya (ağrıdan qaçınmaq) (Сирота, 2014, с.66).

Beləliklə, asılılıq mərhələsində psixoaktiv maddələrdən istifadə şəxsiyyətin normal fəaliyyəti üçün şərtə çevrilir, psixoaktiv maddə istifadəsi isə insanın uyğunlaşma imkanlarını artırır. Psixoaktiv maddə istifadəçilərin şüurunda psixoaktiv maddə istifadəsi vəziyyəti dominant dəyər statusu alır, şəxsiyyətin dəyər-semantik sferasının özəyini təşkil edir və mənanın formalaşması üçün əsas rolunu oynayır. Digər ümumbəşəri dəyərlər ya həvəsləndirici potensialını itirir, davranış üçün real stimulaşdırıcı olmağı dayandırır, lakin həyata keçirilmir, ya da onlara tamamilə fərqli məna verilir ki, bu da onları psixoaktiv maddə istifadəçilərin həyat tərzinə uyğunlaşdırır. Narkotik intoksikasiya vəziyyəti dəyər formalaşmasının ən vacib funksiyasını yerinə yetirir: fərdin motivasiya sahəsindəki münaqişələrin və ziddiyyətlərin həlli.

Aparıcı dəyərə çevrilərək, bütün motivasiya ziddiyyətlərini aradan qaldırır. İnsanın heç bir qərar qəbul etməsinə ehtiyac yoxdur, onun üçün qərarlar onun fəaliyyətinin subyektivi kimi çıxış edən dərman vasitəsi ilə verilir. Psixoaktiv maddə istifadəçisi həmişə nə etməli olduğunu bilir. Bu, onu tapşırıqlar, məqsədlər, baş verənlərin mənası və öz hərəkətləri axtarmaqdan azad edir. Eyni zamanda, asılılıq mərhələsində narkotik intoksikasiya vəziyyəti iyerarxiyada təkəcə aparıcı dəyərə çevrilir, digər dəyər formasiyalarının semantik yükünü müəyyən etməyə

başlayır. Psixoaktiv maddə istifadəçisilərin semantik məkanında sağlamlıq, xoşbəxtlik, rifah, uğur dəyərləri narkotik intoksikasiyasının vəziyyəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bu, narkotik intoksikasiyası vəziyyətində şəxsiyyətin aparıcı dəyərlərinin eyni vaxtda təqdim edilməsi və həyata keçirilməsi ilə izah olunur ki, bu da dəyərlərin toqquşmasının kəskinliyini aradan qaldırır və həddindən artıq imkanlar hissi verir.

Ayıqlıq dövründə münasibətlər və dəyərlər toqquşması güclənir və son dərəcə ağır yaşanır. Bununla belə, psixoaktiv maddə istifadəçisi tez bir zamanda zehni və fiziki rahatlığa nail olmağın bir yolunu bilir. Dərman intoksikasiyasının vəziyyəti təkcə əhəmiyyətli deyil, həm də asanlıqla əldə edilə biləndir, bu da onun dəyərlər iyerarxiyasında aparıcı yerini müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, fərdin dəyər sistemi daha az fərqlənir, daha homogen, primitiv olur. PAM-dan istifadə prosesində fərdin dəyər-semantik sferasının dinamikasının xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi bizə psixoaktiv maddə istifadəsinin formalaşmasının psixoloji mexanizmləri haqqında təsəvvür yaradır. Dərman intoksikasiyası vəziyyətində insan nəinki dərmana olan fizioloji ehtiyacını ödəyir, həm də reallıqda bloklanmış aparıcı şəxsi dəyərləri dərk edir.

Psixoaktiv maddə istifadəsinin ikincil profilaktikasının mürəkkəbliyi, ondan ibarətdir ki, psixoaktiv maddə istifadəsinin aradan qaldırılması yalnız fərdin dəyər-semantik sferasının “əks” dinamikası olduqda mümkündür. Bu da psixoaktiv maddə istifadəsi sisteminin tətbiqindən ibarətdir. Psixoaktiv maddə istifadəçilərin həyat tərzinə zidd olan dəyərlərin əhəmiyyətini artırır. Bununla belə, tədqiqatlar göstərir ki, psixoaktiv maddə istifadəçilərin dəyərləri qəbul etməsi və mənimsəməsi dinamik bir proses deyil, onların daxililəşdirilməsi tanınma mərhələsində “ilişib qalır”. Narkotik sərxoşluğu vəziyyətinin dəyərinin olması insanı “təhlükəli” məlumatlara, psixoaktiv maddə istifadəçisi subkulturasına daxil olmayan (bu dəyər sisteminə daxil olmayan) digər insanlarla dialoqa qapalı edir.

PAM-ın ilkin profilaktikası da gənclərin şəxsiyyətinin dəyər-semantik sferasına müraciət etmədən səmərəsiz olur. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, dəyər-semantik sferanın formalaşması subyektə xaric olan dəyərlərin sadə mənimsənilməsi ilə deyil, insanın özünün şəxsi fəaliyyəti zamanı, şəxsiyyətlə dialoq prosesində baş verir. “Düzgün” münasibətlərin və dəyərlərin məqsədyönlü şəkildə formalaşması səmərəsiz və çox vaxt sadəcə qeyri-mümkün olur. Buna görə də, profilaktik proqramlar hazırlayarkən, müstəqil fəaliyyətin, məsuliyyətin, öz müqəddəratını təyin etmə qabiliyyətinin və şüurlu seçimin inkişafına daha çox diqqət yetirilməlidir.

III FƏSİL. PSIXOAKTİV MADDƏLƏRDƏN İSTİFADƏ EDƏN GƏNCLƏRİN DƏYƏRLƏR SİSTEMİNİN PSIXOPATOLOJİ HALLARIN TƏDQIQININ EKSPERİMENT-PSIXOLOJİ HİSSƏSİ

3.1. Tədqiqatın təşkili və keçirilməsi

Tədqiqat sorğu və metodikalar əsasında aparılıb, ayrı ayrılıqda 2 metodikadan istifadə olunub, ayrı-ayrılıqda 20 keyfiyyət və 36 dəyərlər təhlil olunub. Tədqiqat keçirilməzdən öncə metodikalar Xəzər Universitetinin Etik Komitəsinə ərizə formasında təqdim olunmuşdur. Etik Komitənin təsdiqindən sonra hazırlanan və təsdiq olunan ərizə Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi Respublika Narkoloji Mərkəzə təqdim olunmuşdur. Respublika Narkoloji Mərkəzinin təsdiqindən sonra, həmin mərkəzdə xəstələrlə tədqiqatın keçirilməsi üçün uyğun şərait yaradılmışdır.

Tədqiqat ümumilikdə 100 nəfər arasında aparılmışdır. Tədqiqata qatılanların psixoaktiv maddə istifadəçilərinin yaş aralığı 18 – 35 yaş arasındadır. Tədqiqat zamanı hər bir iştirakçıya tədqiqatın məqsədləri haqqında ətraflı məlumat verilmiş və etik qaydalara uyğun olaraq tədqiqatın istənilən mərhələsində iştirakdan imtina etmək imkanlarının olduğu qeyd edilmişdir. Əlavə olaraq tədqiqatın tamamilə məxfi olması və əldə edilən məlumatların yalnız tədqiqatın nəticələri üçün istifadə ediləcəyi istiqamətində məlumat verilmişdir.

3.1.1. Tədqiqat iştirakçıları

Tədqiqat Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi Respublika Narkoloji Mərkəzinin orta yaş həddi 18-35 olan psixoaktiv maddə istifadə edən və bunla bağlı uzun müddətdir həmin mərkəzdə müalicə alan 100 psixoaktiv maddə istifadə edən xəstə ilə keçirilmişdir. Onlardan 79-u kişi, 21-i isə qadındır. Tədqiqat prosesində iştirakçıların seçimi zamanı bir sıra meyarlar əsas götürülmüşdür: tədqiq olunanları yaşı, azərbaycanlı olması, hər iki cinsin nümayəndələrini təşkil etməsi və detoks mərhələsində olmaması.

3.1.2. Tədqiqat zamanı istifadə olunmuş metodlar

Tədqiqatın məqsədi psixoaktiv maddələrdən istifadə edən şəxslərin psixiatrik əlamətlərini və psixi vəziyyətlərini araşdırmaqdır. Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən gənclərin dəyərlər sisteminin psixopatoloji halların tədqiqinin eksperiment – psixoloji tədqiqatı aparılmışdır. Tədqiqatda tədqiq olunanlara şəxsi keyfiyyətlərin dəyərləndirilməsi, özünüqiymətləndirmənin müəyyən olunması üçün Rean-Kolminiskinin özünüqiymətləndirmə blankı (Əlavə 1) tətbiq olunmuşdur. Rean-Kolominiski və şəxsiyyətin formalaşma səviyyəsini müəyyən etmək üçün faydalıdır. Bu məqsədlə eksperimentdə iştirak etmiş şəxslərə 20 müxtəlif şəxsiyyət keyfiyyətinin təsvir olunduğu forma təqdim olunur. İkinci bir metodika olaraq psixoaktiv

maddə istifadə edən gənclərdə dəyərlər sistemini müəyyən etmək üçün Milton Rokeach tərəfindən hazırlanmış Rokeach Dəyərləri İntervarı (Əlavə 2) istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda geniş anamnez toplanmışdır və ona əsasən tədqiq olunanlar yaş, maddi vəziyyət, ailə vəziyyəti və s. əlamətlərə görə kateqoriyalaşdırılmışdır.

Tədqiqat zamanı tədqiqatçılardan Rean-Kolminiskinin özünüqiymətləndirmə blankını doldurmaqları istənmişdir. Psixoaaktiv maddə istifadə edən gənclərdə şəxsiyyətin formalaşması və ya “özünüqiymətləndirmə” şüurunun qiymətləndirilməsi üçün A.Rean-Kolminiski tərəfindən hazırlanmış və 20 müxtəlif şəxsiyyətin fəaliyyətini əks etdirən özünüqiymətləndirmə şkalasından istifadə etdik. Burada əsas məqsəd psixoaaktiv maddə istifadə gənclərin özlərini ideal şəxsiyyətə nə dərəcədə yaxın hesab etdiklərini və ya ideal qiymətləndirməyə nə dərəcədə yaxın hesab etdiklərini müəyyən etmək idi. Blankda 20 müxtəlif şəxsiyyət keyfiyyətləri təsvir edilmişdir. Tədqiqat zamanı tədqiq olunanlar bu keyfiyyətlərin cəlbediciliyi və özünü hansı yerdə görmək istədiyi üçün formanın sol tərəfində və ya birinci sütunda 1-dən 20-yə qədər fərdi rəqəmlər qoyulur. Başqa sözlə, bu sütunda təqdim olunan nömrələmə fərdin ideal hesab etdiyi insanın göstəricilərinə çevrilir. Hər bir keyfiyyətin real və arzuolunan səviyyəsi işarətlənmişdir. Təqdim olunan keyfiyyət göstəricilərindən eksperimentdə iştirak edən fərd onlardan malik olduğu və ya onunla əlaqəli olan bu keyfiyyətləri sıralayır. Bundan sonra toplanmış sorğu nəticələrinə əsasən nəticələrin işlənməsi başlayır. Bu məqsədlə hər bir keyfiyyət göstəricisinin faktiki və arzuolunan səviyyəsi arasındakı fərq d kəmiyyəti ilə qeyd olunacaqdır. Reyting dərəcələri faktiki və arzu olunan səviyyələr üçün 1-20 arasında dəyişdiyindən, fərq aşkar edildikdə alınan cavablar mənfi (-) və müsbət (+) olacaqdır. Həmçinin, bütün fərqlərin cəmi 0 olacaq. Faktiki və arzu olunan səviyyələr arasındakı fərqlərin miqdarını hesablamaq üçün hər bir keyfiyyət göstəricisindəki fərq kvadratlaşdırılır, yəni d^2 hesablanır. Bundan sonra özünüqiymətləndirmə əmsalı ilə hesablanır. Aşağıdakı düsturun köməyi

$$r = 1 - 0,00075 \sum d^2$$

Qeyd edim ki, keyfiyyət göstəricilərinin sayı 20 olduqda bu düstur doğrudur. Burada qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı düsturdan alınan r əmsalının qiyməti 0-1 arasında dəyişir. Əmsal 0,7-dən çox olarsa, özünüqiymətləndirmə yüksək, 0,4-dən az olduqda isə aşağı hesab olunur. 0,4-0,7 diapazonu adekvat özünüqiymətləndirmə hesab olunur. Bu şkaladakı dəyərlər formulası ilə hesablanmış və nəticəyə əsasən rəylər yazılmışdır. Nəzərə alsaq ki, özünüqiymətləndirmə əmsalı 0,4-dən aşağı olduqda, zəif səviyyəli şəxsiyyətin formalaşma sürətini, 0,4-0,7 arasında olarsa adekvat səviyyəli şəxsiyyəti, 0,7-dən yuxarı olduqda isə yüksək səviyyəli şəxsiyyətlərin formalaşma sürətini göstərir. Və nəticələr yaş xüsusiyyətlərinə, ailə

vəziyyətinə, ailə tipinə, valideynlərin təhsil səviyyəsinə, maddi və sosial vəziyyətlərinə görə təhlil olunacaq. Alınan nəticələr r-özünüqiymətləndirmə əmsalı olaraq adlandırılır.

İstifadə olunan digər bir metodika Milton Rokeach tərəfindən hazırlanmış Rokeach Dəyərlər İntinventarındır. 1967-ci ildə Milton Rokeach tərəfindən hazırlanmışdır. Rokeach Dəyərləri İntinventarının Türkiyədə güvənirliyi və keçərliliyi bir metod kimi istifadə edilməsi üçün ilk növbədə etibarlılıq araşdırması çərçivəsində test-təkrar test üsulu tətbiq edilmişdir. "Test-təkrar test üsulu, eyni qrupa iki dəfə müntəzəm aralıqlarla test tətbiq etməklə alınan ballar arasındakı korrelyasiya ilə izah olunur" (Büyüköztürk, 2011). Test-təkrar test nəticələrinə görə, Rokeach Dəyərləri İntinventarının iki ayrı tətbiqindən alınan ballar şkalasının etibarlı olduğunu göstərir. Bununla belə, Türkiyədə əldə edilən Rokeach Dəyərləri İntinventarının etibarlılıq əmsalı inventarın orijinal formasının etibarlılıq əmsallarından daha yüksəkdir. M.Rokeach-ın dəyər oriyentasiyaları sistemi şəxsiyyətin oriyentasiyasının məzmun tərəfini müəyyən edir və onun ətraf aləmə, başqa insanlara, özünə münasibətinin əsasını, dünyagörüşünün əsasını və həyat fəaliyyəti üçün motivasiyanın əsasını təşkil edir. Rokeach öz tədqiqatında bir sıra dəyərlər yaratdı və onu iki əsas kateqoriyaya ayırdı. Rokeach Dəyər İntinventarında əvvəlcə obyektiv dəyərləri ehtiva edən alt miqyas, sonra isə instrumental dəyərləri ehtiva edən alt miqyas siyahılar kimi tətbiq olunur. Tətbiqdə iştirakçılar əvvəlcə birinci siyahıya nəzər salır və onlar üçün ən vacib olan dəyərin yanındakı xanaya 1 rəqəmini yazır, daha sonra ikinci ən vacib dəyəri müəyyən edir və onun yanındakı xanaya 2 rəqəmini yazır. Hər bir rəqəm bir dəyəərə uyğundur və yalnız bir dəfə istifadə olunur, dəyərləri ən əhəmiyyətliyə qədər sıralayır. Beləliklə, 1-dən 18-ə qədər bütün dəyərlərin yanında nömrələr yazılır və siyahı tamamlanır və eyni proses digər əməliyyatlar üçün də həyata keçirilir (Rokeach, 1973: 422-425). Hər iki miqyasda ümumilikdə 36 ifadə var. Obyektiv (terminal) dəyərlər; insanın həyatı boyu əldə etməyi hədəflədiyi dəyərlərlə bağlı üstünlüklərinə istinad edir (Schermerhorn et al., 1994, s.136). Bu inventar; 18 məqsədli (terminal) və 18 instrumental dəyərdən ibarət formadır (Rokeach, 1973, s. 32-33). Burada məqsədyönlü dəyərlər; ailə təhlükəsizliyi, axirət təhlükəsizliyi, sülh içində dünya, nailiyyət hissi, müdriklik, bərabərlik, həqiqi dostluq, gözəllik dünyası, həyəcanlı həyat, daxili dinclik, özünə hörmət, xoşbəxtlik, yetkin sevgi, azadlıq, rahat həyat, sosial razılıq, milli təhlükəsizlik həzz kimi sıralana bilər (Bilgin, 1995, s. 89). İntinventar "məqsədli" (terminal) və "instrumental" dəyərlər kimi iki alt ölçü və hər ölçü üçün 18 dəyər daxildir. Məqsədli (terminal) dəyərlər həyatın əsas məqsədlərini, instrumental dəyərlər isə bu məqsədlərə çatmaq üçün qəbul edilmiş davranış üslublarını ifadə edir (Rokeach, 1973).

Instrumental dəyərlər:

- Səliqəlilik
- Tərbiyəlilik
- Yüksək iddea
- Həyatsevərlik
- İntizamlılıq
- Müstəqillik
- Çatışmazlıqlara qarşı barışmazlıq
- Savadlılıq
- Məsuliyyətlik
- Rasionalizm
- Özünənəzarət
- Öz fikrini deməkdə cəsarətlik
- Möhkəm iradə
- Dözümlülük
- Başqalarını başa düşmək
- Düzgünlük
- Əməksevərlik
- Qayğıkeşlik

Məqsəd (terminal) dəyərləri:

- Aktiv həyat tərz
- Müdrüklük
- Sağlamlıq
- Maraqlı iş
- Təbiətin və incəsənət gözəlliyi
- Məhəbbət
- Maddi cəhətdən təmin olunmuş həyat
- Etibarlı dostlar
- Ərtəfdakıların hörməti
- İntellektuallıq
- Məhsuldar həyat
- Daimi fiziki və mənəvi təkmilləşmə
- Əyləncələr
- Azadlıq

- Xoşbəxt ailə həyatı
- Başqalarının xoşbəxtliyi
- Yaradıcılıq
- Özünəinam

Məqsədli (terminal) dəyərlər öz-özünə və ya cəmiyyət mərkəzli ola bilər, məsələn; Axirət rahatlığı və daxili dinclik mənfur dəyərlər olduğu halda, gözəllik dünyası və milli təhlükəsizlik cəmiyyət mərkəzli dəyərlərdir. Bunun əksinə olaraq, instrumental dəyərlər əxlaqi və ya bacarıqla əlaqəli ola bilər; Əxlaqi dəyərlərin diqqət mərkəzində şəxsiyyətlərarası münasibətlərdir və zədələndikdə günahkarlıq və ya utanç hissi doğurur. Digər tərəfdən, səriştəyə əsaslanan instrumental dəyərlər məntiqi və intellektual olmaq kimi özünə aid xüsusiyyətlərdir (Bilgin, 2003). Bu metodika tədqiqatçıları motivasiya edən faktorları üzə çıxarır və onların dəyər iyerarxiyası haqqında dəyərli fikirlər əldə etməyi asanlaşdırır. O, həm də effektiv qərar qəbul etmək və məqsəd qoymaq üçün zəmin yaradır. Bundan əlavə, dünyagörüşünüzü və həyat fəlsəfənizi formalaşdırmaq potensialına malikdir, dünya ilə, digər şəxslərlə və hətta özünüzlə qarşılıqlı münasibətlərinizə təsir edir.

3.2 Tədqiqat işinin nəticələri və onları təhlili

Tədqiqat 100 nəfər psixoaktiv maddə istifadə edən gənclər üzərində aparılmışdır. Tədqiqatda 100 nəfər psixoaktiv maddə istifadə etmiş xəstələr iştirak etmişdir. Onlardan 79-u kişi, 21-i isə qadındır. Alınan demografik məlumatlara əsasən cins, yaş aralığı ailə vəziyyəti və toplanan anamnezlərə əsasən isə digər məlumatlar toplanmışdır, psixoaktiv maddə istifadə edən tədqiq olunanlar bu məlumatlara əsasən müəyyən kateqoriyalar altında birləşdirilmişdir:

- tədqiq olunanların cinsinə görə;
- tədqiq olunanların yaşına görə;
- tədqiq olunanların ailə vəziyyətinə görə;
- tədqiq olunanların böyüdüüyü ailə tipinə görə;
- tədqiq olunanların sosial-iqtisadi vəziyyətinə görə;
- tədqiq olunanların valideynlərinin təhsil səviyyəsinə görə;

Tədqiqatda iştirak edənlərin yaşa, cinsə, ailə vəziyyətinə və digər kateqoriyalara əsasən sayı və faiz (%) göstəriciləri Cədvəl 1 də qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 3.1 Tədqiq olunanların bəzi meyarlara görə bölgüsü

		Frequency (n)	Percent (%)
Cins aralığı	Qadın	21	21%
	Kişi	79	79%
Yaş aralığı	18-22 yaş	32	32%
	23-30 yaş	46	46%
	30-35 yaş	22	22%
Ailə vəziyyəti	Evli	32	32%
	Subay	58	58%
	Boşanmış	10	10%
Ailə tipi	Qoruyucu	72	72%
	Demokratik	16	16%
	Laqeyd	12	12%
Sosial-iqtisadi vəziyyət	Aşağı	21	21%
	Orta	74	74%
	Yüksək	5	5%
Ananın təhsil səviyyəsi	Təhsili olmayan	41	41%
	Orta təhsilli	47	47%
	Ali təhsilli	12	12%
Atanın təhsil səviyyəsi	Təhsili olmayan	21	21%
	Orta təhsilli	53	53%
	Ali təhsilli	26	26%

Cədvəl 3.1-də göründüyü kimi, tədqiq olunanların 21%-i qadın, 79%-i isə kişidir. Yaş aralığına görə faiz nisbəti isə bu şəkildədir, 46%-i 23-30 yaş arasında, 32%-i 18-22 yaş arasında, 22%-i isə 30-35 yaş arasındadır. Tədqiq olunanların ailə vəziyyətinə görə 58%-i subay, 32%-i evli, 10%-i isə boşanmışdır. İştirakçıların, yəni tədqiq olunan psixoaktiv maddə istifadəçilərinin 72%-i qoruyucu, 16%-i demokratik, 12%-i isə laqeyd ailə tipinə malikdir. Digər bir kateqoriya tədqiq olunanların, yəni psixoaktiv maddə istifadə edən gənclərin sosial-iqtisadi vəziyyətidir. 74%-nin sosial-iqtisadi vəziyyəti orta, 21%-nin sosial-iqtisadi vəziyyəti aşağı, 5%-nin isə yüksək sosial-iqtisadi vəziyyəti var. Daha bir kateqoriyalaşdırma tədqiq olunanların valideynlərinin təhsil səviyyəsinə görə bölünmüşdür. Tədqiq olunanların analarının 41%-i təhsili olmayan, 47 %-i faizi orta təhsilli olduğu halda, 12 %-i isə ali təhsillidir, atalarının 21%-i təhsili olmayan, 53% faizi orta təhsilli olduğu halda, 26 %-i ali təhsillidir. Hər iki valideynin təhsilsiz olduğu faiz nisbəti 38% dir. 100 nəfər tədqiq olunandan 38 i hər iki valideyni təhsilsiz olanlardır.

Tədqiqatçılardan eksperimentdə olan keyfiyyətləri cəzbediciliyinə və özündə neçənci yerdə görmək istədiklərinə görə nömrələməkləri istənmişdir. Sonrasında isə hər bir keyfiyyətin real və arzu edilən səviyyəsi d , bunlar arasındakı fərq kəmiyyəti d^2 ilə işarələnir və verilən formul uygulanaraq özünüqiymətləndirmə əmsali müəyyən edilir. Və tədqiqatçıların sosiodemografik göstəricilərinin kateqoriyalaşdırılmasına əsasən bu əmsala təsiri cədvəl şəklində göstərilmişdir.

Cədvəl 3.2 Cins aralığı

	Total	$r \leq 0,4$	$0,4 < r > 0,7$	$0,7 \leq r \leq 1$
Total	100 (100%)	43 (43%)	46 (46%)	22 (22%)
Qadın	21 (100%)	11 (52,4%)	8 (38,1%)	3 (9,5%)
Kişi	79 (100%)	32 (40,5%)	38 (48,1%)	19 (11,4%)

Cədvəl 3.2 də Rean Kolminiskinin özünüqiymətləndirmə formuluna əsasən nəticələr qeyd edilmişdir. Burada qadın və kişi kateqoriyasında nəticələr təhlil olunub. Qadın və kişi nisbəti eyni olmadığından özünüqiymətləndirmələri müqayisə etmək düzgün olmazdı amma psixoaktiv maddə istifadə edən tədqiq olunanlar deyə baxsaq, psixoaktiv maddə istifadə edən qadınlarda özünüqiymətləndirmə aşağıdır, bu 52,4% təşkil edir. Psixoaktiv maddə istifadə edən qadınların sadəcə 3 nəfəri buda psixoaktiv maddə qəbul edən, tədqiq olunan qadınların 9,5%-ni təşkil edir. Psixoaktiv maddə qəbul edən kişilərdə bu nisbət biraz fərqlidir. Burada da psixoaktiv maddə qəbul edən tədqiq olunanların 38 nəfəri orta özünüqiymətləndirmə səviyyəsindədir, bu ümumi kişilərin 48,1%-ni təşkil edir. Psixoaktiv maddə qəbul edən kişilərdə özünüqiymətləndirmə, psixoaktiv maddə qəbul edən qadınlardan nisbətən yüksəkdir.

Cədvəl 3.3 Yaş aralığı nəticələri

	Total	$r \leq 0,4$	$0,4 < r > 0,7$	$0,7 \leq r \leq 1$
Total	100 (100%)	49 (49%)	30 (30%)	21 (21%)
18-22 yaş	32 (100%)	17 (53,1%)	9 (28,1%)	6 (18,8%)
23-30 yaş	46 (100%)	23 (50%)	12 (26,1%)	11 (23,9%)
30-35 yaş	22 (100%)	9 (40,9%)	9 (40,9%)	4 (18,2%)

Cədvəl 3.3 də psixoaktiv maddə istifadə edənlərin yaş aralığına görə özünüqiymətləndirmə nəticələri şərh olunmuşdur. Nəticələrə əsasən 23-30 yaş aralığı gənclərdə özünüqiymətləndirmə səviyyəsi aşağıdır. 18-22 yaş aralığında özünüqiymətləndirmə aşağıdır, belə ki, bu yaş aralığında 17 nəfərdə özünüqiymətləndirmə əmsalı 0,4 dən aşağıdır, bu da o yaş aralığında olanların 53,1%-ni təşkil edir. ümumi yaş aralığına nəzər salsaq, tədqiq olunanların 49%-in də özünüqiymətləndirmə dərəcəsi aşağıdır.

Cədvəl 3.4 Ailə vəziyyəti nəticələri

	Total	$r \leq 0,4$	$0,4 < r > 0,7$	$0,7 \leq r \leq 1$
Total	100 (100%)	49 (49%)	30 (30%)	21 (21%)
Evli	32 (100%)	10 (31,25%)	12 (37,5%)	10 (31,25%)
Subay	58 (100%)	26 (44,8%)	12 (20,7%)	20 (34,5%)
Boşanmış	10 (100%)	3 (30%)	6 (60%)	1 (10%)

Cədvəl 3.4-də tədqiq olunanların ailə vəziyyətinə görə özünüqiymətləndirmə əmsali dəyərləndirilmişdir. Tədqiq olunanları demografik məlumatlarına əsasən kateqoriyalaşdırılmışdır. Aparılan tədqiqata əsasən psixoaktiv maddə qəbul edən subaylar 58 nəfərdir və onlardan 26-sın da bu 44,8% təşkil edir, özünüqiymətləndirmə səviyyəsi aşağıdır. Ümumi dəyərləndirsək, ailə vəziyyətinə görə dəyərləndirmədə tədqiq olunanlarda r özünüqiymətləndirmə əmsali 49% də 0,4 dən aşağıdır. Evli tədqiq olunanlarda isə, orta özünüqiymətləndirmə səviyyəsi alınmışdır, bu $0,4 < r > 0,7$ aralığındadır. Boşanmış psixoaktiv maddə istifadəçilərində özünüqiymətləndirmə dərəcəsi orta səviyyədədir. Bu tədqiq olunan evlilərin 37,5%-ni təşkil edir. Toplanılan anamnezə görə əksər boşanmış tədqiq olunanlarda səbəb maddə asılılığı göstərilmişdir. Və onların əksəriyyəti qeyd etdi ki, onlar maddə qəbuluna evləndikdən sonra başlamışlardır, səbəb olaraq isə ailədaxili problemləri qeyd edirlər. Eyni zamanda evli olan tədqiq olunanlar isə evlənməmişdən öncə də psixoaktiv maddə istifadəçisi olduqlarını qeyd edirlər.

Cədvəl 3.5 Sosial-iqtisadi vəziyyət nəticələri

	Total	$r \leq 0,4$	$0,4 < r > 0,7$	$0,7 \leq r \leq 1$
Total	100 (100%)	30 (30%)	36 (36%)	34 (34%)
Aşağı	21 (100%)	7 (33,3%)	6 (28,6%)	8 (38,1%)
Orta	74 (100%)	22 (29,7%)	28 (37,8%)	24 (32,5%)
Yüksək	5 (100%)	1 (20%)	2 (40%)	2 (40%)

Cədvəl 3.5 də tədqiq olunanlar sosial-iqtisadi vəziyyətinə görə özünüqiymətləndirmə dərəcəsi araşdırılmışdır. Tədqiq olunanların sosial-iqtisadi vəziyyəti xüsusi bir metodika ilə müəyyən edilməmişdir, geniş anamnez toplanmış və aşağı; orta; yüksək, olaraq ayrılmışdır. Aparılan tədqiqata əsasən psixoaktiv maddə qəbul edən tədqiq olunanlardan sosial-iqtisadi vəziyyəti orta olanlarda özünüqiymətləndirmə dərəcəsi ortadır. Bu bütün bu sosial-iqtisadi

vəziyyətə görə tədqiq olunanların 36%-ni təşkil edir. Aşağı sosial-iqtisadi vəziyyətinə görə ayrılmış 21 nəfərdən 8-nin və ya 38,1%-nin doldurduğu özünüqiymətləndirmə şkalası onlarda şəxsiyyətin formalaşmasının yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Orta sosial-iqtisadi vəziyyətə görə ayrılmış 74 nəfərin 37,8%-nin özünüqiymətləndirmə şkalasına görə onlarda özünüqiymətləndirmə, şəxsiyyət formalaşmasının orta səviyyədə olduğunu göstərir. Yüksək sosial-iqtisadi vəziyyəti olan tədqiq olunanlarda isə $0,4 < r < 0,7$ aralığında özünüqiymətləndirmə səviyyəsi müəyyən olunmuşdur.

Cədvəl 3.6 Ailə tipi nəticələri

	Total	$r \leq 0,4$	$0,4 < r < 0,7$	$0,7 \leq r \leq 1$
Total	100 (100%)	54 (54%)	28 (28%)	18 (18%)
Qoruyucu	72 (100%)	42 (58,3%)	17 (23,6%)	13 (18,1%)
Demokratik	16 (100%)	4 (25%)	10 (62,5%)	2 (12,5%)
Laqeyd	12 (100%)	8 (66,7%)	1 (8,3%)	3 (25%)

Tədqiqat zamanı tədqiq olunanlar bir neçə kateqoriyada birləşmişdi, onlardan biridə böyüdüüyü ailə tipinə görə idi. böyüdüüyü ailə tipinin müəyyən etmək üçün xüsusis bir vasitə, metod istifadə olunmamışdır. Sadəcə geniş şəkildə anamnez toplanmış və təhlil olunmuşdur. Böyüdüüyü ailə tipinə görə aparılan araşdırmada hansı ki, Cədvəl 3.6 da qeyd olunub, qoruyucu ailə böyüyən psixoaktiv maddə istifadəçilərində özünüqiymətləndirmə şkalasından alınan nəticəyə görə, 72 nəfərdən 42-i, buda 58,3%-i təşkil edir, aşağı şəxsiyyət formalaşması səviyyəsindədir. 100 nəfər tədqiq olunanlarda sadəcə 16-i demokratik ailə mühitdə böyümüşdür, buda bizə əsas verir ki, ailə tipinin psixoaktiv maddə istifadəsindəki rolunu qeyd edək. Demokratik ailədə böyüyən tədqiq olunanların 10-un da və ya 23,6% də adekvat özünüqiymətləndirmə müəyyən olunmuşdur, şəxsiyyətin formalaşması adekvatdır. Laqeyd ailədə böyüyənlərin sayı 12-dir. Onlardan 8%-in də aşağı özünüqiymətləndirmə müəyyən olunmuşdur. Alınan nəticəyə əsasən qoruyucu ailədə böyüyən şəxslərin psixoaktiv maddəyə meyilinin olduğunu deyə bilərik, eyni zamanda onlarda özünüqiymətləndirmə də aşağı səviyyədə olmuşdur.

Cədvəl 3.7 Ananın təhsil səviyyəsi nəticələri

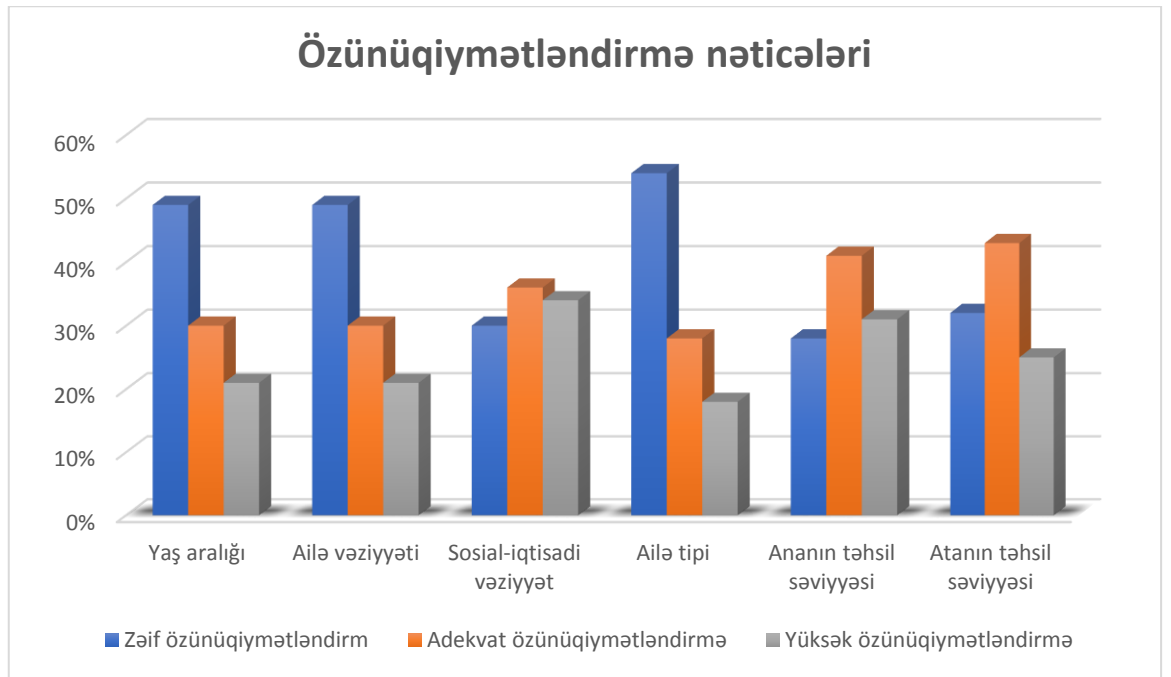
	Total	$r \leq 0,4$	$0,4 < r < 0,7$	$0,7 \leq r \leq 1$
Total	100 (100%)	28 (28%)	41 (41%)	31 (31%)

Təhsilsiz	41 (100%)	11 (26,8%)	18 (43,9%)	12 (29,3%)
Orta təhsilli	47 (100%)	13 (27,7%)	20 (42,6%)	14 (29,7%)
Ali təhsilli	12 (100%)	4 (33,3%)	3 (25%)	5 (41,7%)

Cədvəl 3.8 Atanın təhsil səviyyəsi nəticələri

	Total	$r \leq 0,4$	$0,4 < r > 0,7$	$0,7 \leq r \leq 1$
Total	100 (100%)	32 (32%)	43 (43%)	25 (25%)
Təhsilsiz	21 (100%)	12 (57,2%)	5 (23,8%)	4 (19%)
Orta təhsilli	53 (100%)	14 (26,4%)	26 (49,1%)	13 (24,5%)
Ali təhsilli	26 (100%)	6 (23,1%)	12 (46,2%)	8 (30,7%)

Cədvəl 3.7-də tədqiq olunanların analarının təhsil səviyyəsi, Cədvəl 3.8-də isə atalarının təhsil səviyyəsi qeyd olunmuşdur. Bu məlumatlar anamnez zamanı alınmışdır. Hər iki cədvələ nəzər salsaq, nəticələrdən belə görünür ki, hər iki valideyni orta təhsilli olanların sayı çoxdur. Hər iki valideyni təhsilsiz olanların sayı 38-dir. Bu 100 nəfəri 38%-ni təşkil edir və alınan anamnezdə onları əksəriyyəti qeyd etdi ki, onlar psixoaktiv maddə ilə tanış olana qədər bu haqda məlumatsız imişlər. Hər iki valideyni təhsilsiz olanlarda aşağı özünüqiymətləndirmə müəyyən olunmuşdur. Cədvəllərə nəzər salsaq, anası təhsilsiz olanların sayı 41 nəfərdir və bu 41 nəfərin 18%-inin doldurduğu özünüqiymətləndirmə şkalasına görə adekvat şəxsiyyət formalaşması mövcüddür. Bu orta təhsilli anası olan tədqiq olunanlar üçündə belədir. Ali təhsilli anası olan tədqiq olunanlarda isə vəziyyət fərli. Onlar ümumi tədqiq olunanların 12%-ni təşkil edir. 41,7%-in də yüksək şəxsiyyət formalaşması, yüksək özünüqiymətləndirmə görülmüşdür. Atası təhsilsiz olanlar 21 nəfərdir və bu 21 nəfərin 57,2%-i doldurduğu özünüqiymətləndirmə şkalası zəif şəxsiyyət formalaşması, aşağı özünüqiymətləndirmə olduğunu göstərir. Orta təhsilli olanlar isə 49,1%-lə adekvat özünüqiymətləndirmə, şəxsiyyət formalaşması göstərmişdir. Maraqlıdır ki, ali təhsilli atası olan tədqiq olunanlarda da bənzər nəticə olmuşdur.

Qrafik 3.1. Özünüqiymətləndirmə nəticələrinin qrafik təsviri

Rokeach Dəyərləri İntervarı: Bu sıralama tipli şkaladır və fərdin dəyərləri prioritet sırasına görə sıraladığı kağız və qələm inventarıdır (Rokeach, 1973, s. 27-28). Bu inventardakı ifadələrə demografik xüsusiyyətlərə (yaş və cins) aid suallar əlavə edilməklə anket forması hazırlanmışdır.

Dəyər oriyentasiyalarının tədqiqinə yanaşması iki fərqli dəyərlər kateqoriyasını ortaya qoyur: terminal və instrumental. Son dəyərlər fərdi varlığın əsas məqsədi haqqında dəyərli hesab edilən inancları təcəssüm etdirir. Digər tərəfdən, instrumental dəyərlər müxtəlif vəziyyətlərdə üstünlük verilən hərəkətlər və ya şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə bağlı inancları əhatə edir. Metodun özü dəyərlər siyahısının müvafiq əhəmiyyətinə görə çeşidlənməsi və təşkili prosesini tələb edir. Bu bölgü dəyərlər-məqsədlər və dəyərlər-vasitələr üzrə ənənəvi bölgüyə uyğun gəlir. Bu sıralama tipli şkaladır və fərdin dəyərləri prioritet sırasına görə sıraladığı kağız və qələm inventarıdır (Rokeach, 1973, s. 27-28).

Rokeach metodikasının nəticələri qadın-kəş cinsi kateqoriyaya əsasən təhlil olunacaq. Həq bir tədqiq olunanın sıraladığı dəyərlərə əsasən analiz olunacaq. Qadınların qeyd etdikləri instrumental dəyərlərə nəzər salsaq, görürük ki, qadınların əksəriyyətində bu 5 dəyər əsas olaraq qeyd olunub. Bunlar:

- Səliqəlilik;
- İntizamlılıq;
- Dözümlülük;

- Əməksevərlik;
- Qayğıkeşlik;

Tədqiq olunan psixoaktiv maddə qəbul etmiş və bunla bağlı uzun müddət müalicə alan qadınların sayı 21 nəfərdir. Bu 21 nəfərin 16 nəfəri, yəni 76%-i ilk 5 sırada “səliqəliliyi” qeyd etmişdir. Kişilərdə bu dəyər sadəcə 5 nəfərdə ilk 5 də qeyd olunub, bu da bütün tədqiq olunan kişilərin 6%-ni təşkil edir. Qadınlarda ikinci daha çox qeyd olunan dəyər “intizamlılıqdır”. Bu bütün qadınların 57%-ni təşkil edir. kişilərdə bu faiz 15%-dir. Qadınların əksəriyyəti qeyd edir ki, psixoaktiv maddə qəbulu zamanı bu dəyərlər onlar üçün bir əhəmiyyət daşımır. Daha sonra qadınlar üçün önəmli bir dəyər də “düzümlülükdür”. Düzümlülüğü ilk 5 də qeyd edən qadınların faiz nisbəti 47%-dir. Yaşadıqları həyat şəraitinə qarşı düzümlülük göstərdiklərini və bundan səbəbdir ki, əksər qadınlar üçün düzümlülük hətta ilk 3-də də qeyd olunub. Dördüncü qadınlar üçün əsas qeyd olunan dəyər “əməksevərlikdir”. Əməksevərliyi ilk 5 də qeyd edən qadınlar bütün tədqiq olunan qadınların 43%-ni təşkil edir. Və 38% qadının ilk 5 də qeyd etdiyi son instrumental dəyər qayğıkeşlikdir. Kişilərdə isə qayğıkeşlik nadirən ilk beşdə qeyd olunub, 5%-dir. Paradoksal olsada qadınlar üçün əsas hesab olunduğunu düşündüyümüz tərbiyəlilik heç bir qadında ilk 5 də qeyd olunmayıb.

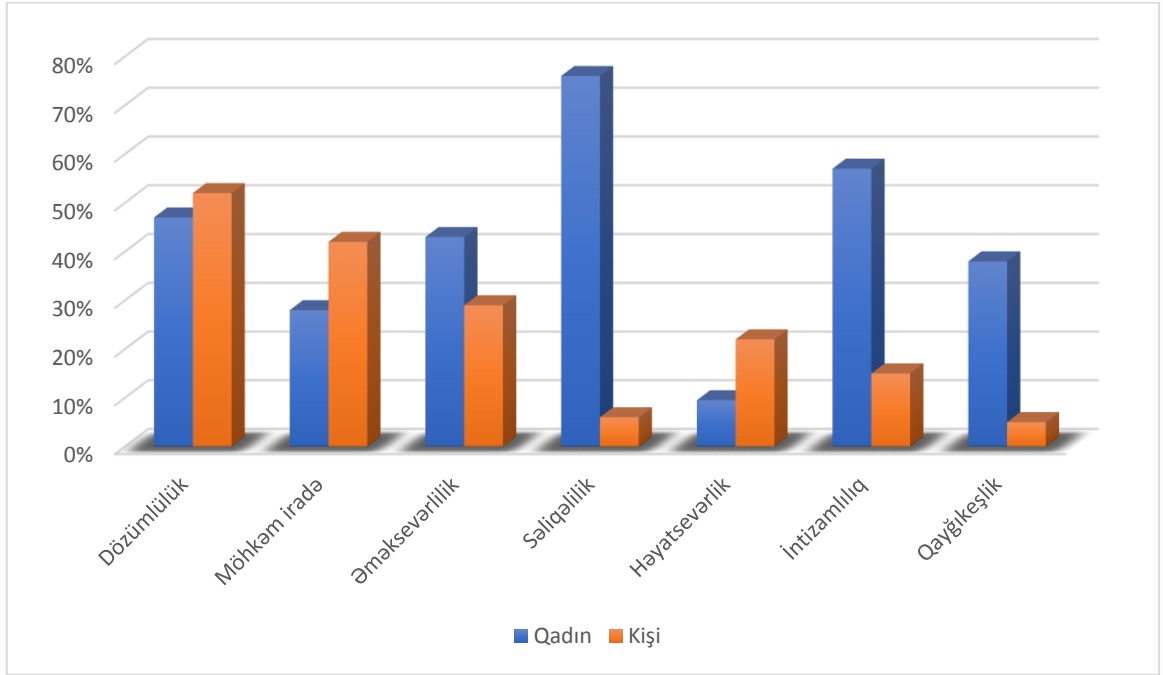
Tədqiq olunan psixoaktiv maddə qəbul edən və müalicə alan kişilərin instrumental dəyərləri sıralayarkən ilk beşlikdə qeyd etdiyi dəyərlər qadınlardan fərqlidi. Kişilərin sayı qadınlardan çoxdu və təbiidir ki, faiz nisbətləri fərqli olacaq. Kişilərin ilk beşlikdə ən çox qeyd etdiyi 5 dəyər bunlardır:

- Düzümlülük;
- Müstəqillik;
- Möhkəm iradə;
- Əməksevərlik;
- Həyatsevərlik;

Kişilərin 79 nəfərdən 41 nəfərinin ilk beşlikdə qeyd etdiyi instrumental dəyər “düzümlülükdür”. Bu tədqiq olunan bütün kişilərin 52%-ni təşkil edir. Onlar qeyd edirlər ki, kişi xarakterik xüsusiyyəti olaraq düzümlülüğü qeyd ediblər. Kişilərdə olduğu kimi qadınlardada düzümlülük ilk 5 sıralamada var idi, 47% qadın düzümlülüğü əsas dəyər olaraq qeyd etmişdir. İkinci əsas qeyd olunan instrumental dəyər “müstəqillik” olaraq qeyd olunmuşdur. 49% kişilər müstəqilliyi ilk 5 də qeyd etmişdir. Qadınlarda bu nisbət biraz fərqlidir. Qadınların sadəcə 7 nəfəri müstəqilliyi ilk 5 də qeyd edib, bu da bütün tədqiq olunan qadınların 33%-dir. Tədqiq olunan kişilərdə üçüncü əsas qeyd olunan dəyər “möhkəm

iradədir”. Kişilərin 33 nəfəri və ya 42%-i “möhkəm iradəni” ilk beşdə qeyd edib. Qadınlarda isə bu dəyər altıncı ən çox sıralanan (28%) dəyər idi. Əməksevərlik kişilərdə də ilk beşdə daha çox qeyd olunan dəyər oldu. Bu bütün tədqiq olunan kişilərin 29%-dir. Son ən çox qeyd olunan dəyər kişilər üçün həyatsevərlik oldu. 22% təşkil edir. Qadınlarda bu faiz çox aşağıdır. Qadınlarda 2-i həyatsevərliyi ilk beşdə qeyd edib (9,5%).

Qadın və kişilərin əsas olaraq ilk beşlikdə sıraladığı instrumental dəyərlər Qrafik 3.2 də müqayisəli şəkildə qeyd olunub.

Qrafik 3.2 Instrumental dəyərlərin cinsə görə müqayisəli təhlili

Obyektiv (terminal) dəyərlər; insanın həyatı boyu əldə etməyi hədəflədiyi dəyərlərlə bağlı üstünlüklərinə istinad edir (Schermerhorn et al., 1994, s.136). Instrumental dəyərlərdə olduğu kimi terminal dəyərlərdə qadın və kişilərin ilk beşlikdə sıralamalarına görə analiz ediləcək. Qadınlarda ilk beşlikdə sıraladığı terminal dəyərlər bunlardır:

- Xoşbəxt ailə həyatı
- Sağlamlıq
- Maddi cəhətdən təmin olunmuş həyat
- Məhəbbət
- Maraqlı iş

Tədqiq olunan, terminal dəyərləri sıralayan qadınlar üçün ən çox qeyd olunan dəyər xoşbəxt ailə həyatı idi. Onuda qeyd edim ki, tədqiq olunanlar müalicə alan xəstələrdir və ailələrindən uzaqdırlar. Qadınlarda 81%-i terminal dəyərləri sıralayarkən ilk beşlikdə ən çox

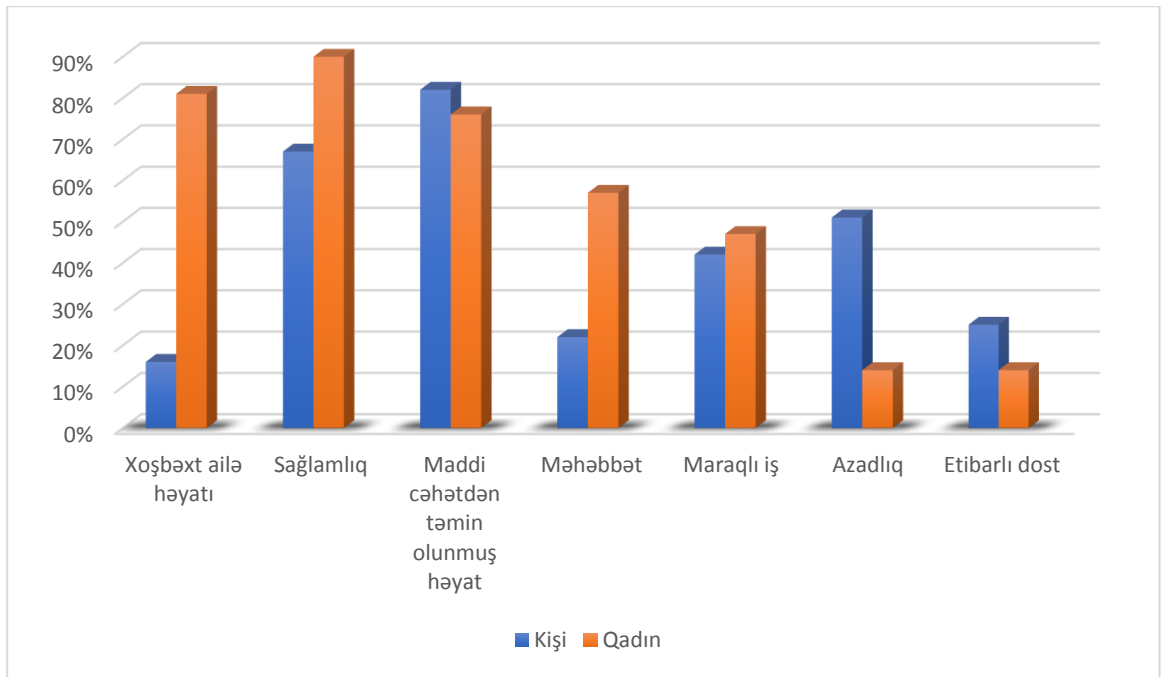
“xoşbəxt ailə həyatı” dəyərini qeyd etmişlərdir. Kişilərdə isə bu dəyər ilk beşlikdə sadəcə 13 kişidə görülmüşdür. Buda 16% təşkil edir. Digər ilk beşlikdə daha çox qeyd olunan dəyər “sağlamlıqdır”. Qadınların 90%-i sağlamlıq dəyərini ilk beşlikdə qeyd edib. Kişilərdə bu dəyər ikinci sıradadır və kişilərin 67%-ni təşkil edir. Üçüncü ən çox beşlikdə qadınların qeyd etdiyi dəyər “maddi cəhətdən təmin olunmuşdur”. Bu psixoaktiv maddə qəbul edən qadınların 76%-ni təşkil edir. Kişilərdə bu dəyər ilk sıradadır və 65 nəfəri ilk beşlikdə qeyd ediblər. Buda bütün kişilərin 82%-ni əhatə edir. Qadınlarda ilk beşlikdə qeyd etdikləri digər bir terminal dəyər “məhəbbətdir”. Bu dəyər bütün qadınları 57%-idir. Kişilərdə isə bu faiz çox aşağıdır (22%). Qadınların son olaraq ən çox beşlikdə qeyd etdikləri, sıraladıqları dəyər “maraqlı işdir”. Bu dəyərin fazi nisbəti 47%dir. Kişilərdə isə bu fazi daha fərqlidir(42%).

Kişilərdə ilk beşlikdə ən çox sıralanan terminal dəyərlər bunlardır:

- Maddi cəhətdən təmin olunmuş həyat;
- Sağlamlıq;
- Azadlıq;
- Maraqlı iş;
- Etibarlı dost;

Kişilər terminal dəyərləri sıraladən azadlıq terminal dəyərini hətta ilk üçlüyə qeyd ediblər. Bu dəyər bütün tədqiq olunan kişilərin 51%-dir. Stasionar şəraitdə müalicə aldıklarını nəzərə alaraq bunu məqbul saymaq olar. Eyni zamanda qadınların çox az qeyd etdiyi azadlıq ə etibarlı dost dəyərini kişilərin birçoxu ilk beşlikdə sıralamışlardır. Qadınların sadəcə 3-ü həm azadlıq həm də etibarlı dost dəyərini ilk beş sıraya daxil etmişdir. Kişilərdə isə bu fazi olduqca yüksəkdir. Qadınlarda etibarlı dost dəyərinin qeyd edən qadın sayı 3-dür, buda 14% olur. Kişilərdə isə bu nisbət 25% təşkil edir. terminal dəyərlər sıralamasından alınan nəticələri qadın və kişi olaraq müqayisə edək:

Qrafik 3.3 Terminal dəyərlərin cinsə görə müqayisəli təhlili

Terminal dəyərlərin təhsil olunması zamanı nəzərə carpan əsas məqamlardan biridə budur ki, hər iki cinsdədə maddi cəhətdən təmin olunmuş həyat dəyəri ilk beşlikdə sıralanıb, hətta kişilərdə bu ilk üçlükdə daha çox sıralanmışdı. Psixoaktiv maddə qəbul edənləri ailələri ilə yaşadığı ən böyük problemin maddiyat olduğunu və psixoaktiv maddə istifadəsinin bir nöqtədə yüksək maddə tələb etdiyinə baxsaq, bu dəyərin önəmli hesab olunmasını təhlil etmək adekvat olar. Bir-birinə yaxın olan digər bir terminal dəyər də sağlamlıqdır. Psixoaktiv maddə qəbul edənlərin istər kişi, istərsə də qadın fiziki olaraq ağırları və şikayətləri olur və düşünürəm ki, buna əsasən bu dəyər olduqca populyardır. Həm terminal həm də instrumental dəyərləri cins meyarına görə təhlil etdik. Bu dəyərlərin psixoaktiv maddə istifadə edənlər üçün önəmi həm yazılı, həm də qrafik şəkildə təhlil olundu.

3.2. Alınmış nəticələrin şərhı

Bu araşdırmadan əldə edilən nəticələr aşağıdakı kimidir:

Bu bölmədə narkotik vasitələrdən istifadə edən şəxslərin psixi vəziyyətlərinin yaşa, ailə vəziyyətinə, sosial-iqtisadi səviyyəni dərk etməsinə, valideyn münasibəti qavrayışına, ananın təhsil səviyyəsinə, atasının təhsil səviyyəsinə görə fərqli olub-olmaması ilə bağlı məlumatlar müzakirə edilir. Bundan əlavə, mövzu ilə bağlı təkliflər verilir. Rean Kolminiskinin özünüqiymətləndirmə formuluna əsasən fərqli kateqoriyalarda nəticələr təhlil edildi. Yaşa görə dəyərləndirmədən alınan nəticə budur ki, psixoaktiv maddə asılılığı olan gənclərdə, xüsusilə bu

yaş aralığı 18-22 dirsə, özünüqiymətləndirmə aşağıdır. Ailə vəziyyəti ilə bağlı olan dəyərləndirmədə 83% də buda hardasa subay və boşanmış tədqiq olunanları özündə əks etdirir, onlarda özünüqiymətləndirmə aşağıdır. Umumiyyətlə ailə vəziyyətinə görə dəyərləndirmədə özünüqiymətləndirmə əmsalı 1 olan tədqiqat iştirakçısına rast gəlinmədi. Toplanılan anamnezə görə əksər boşanmış tədqiq olunanlarda səbəb maddə asılılığı göstərilmişdir. Və onların əksəriyyəti qeyd etdi ki, onlar maddə qəbuluna evləndikdən sonra başlamışlardır, səbəb olaraq isə ailədaxili problemləri qeyd edirlər. Eyni zamanda evli olan tədqiq olunanlar isə evlənməmişdən öncə də psixoaktiv maddə istifadəçisi olduqlarını qeyd edirlər. Valideyn münasibətinə görə, yəni böyüdüüyü ailə tipinə görə aparılan dəyərləndirmədə alınan nəticə budur ki, psixoaktiv maddə qəbul edən tədqiqat iştirakçılarının 72% i qoruyucu-avtoritar ailədə böyümüşdür, eyni zamanda onlarda özünüqiymətləndirmədə aşağı səviyyədədir. Özünüqiymətləndirmə səviyyəsi aşağı çıxan digər tədqiq olunan qrupu isə əlaqəsiz-ailə bağları olmayan ailədə böyüyən iştirakçılardır, buda 9% təşkil edir. 2% isə özünüqiymətləndirməsi yüksək olanlardır. Sosial-iqtisadi səviyyə dedikdə, tədqiq olunanın yaşadığı şərait, maddi gəliri və yaşadığı sosial bölgə nəzərdə tutulmuşdur. Toplanılan anamnezə və xüsusi suallara əsasən orta sosial-iqtisadi səviyyədə olanlar 74% təşkil edir. Toplanılan anamnezə görə maddi gəlir səviyyəsi yüksək olan tədqiq olunanlar psixoaktiv maddə istifadəsinə daha meyillidir bu eyni zamanda sosial çevrə ilə əlaqəlidir. Ən az aralıq özünü orta sosial-iqtisadi səviyyədə olanlarda özünü göstərir, həm özünüqiymətləndirmə səviyyəsində orta səviyyədədir. Aparılan tədqiqatda atanın təhsil səviyyəsinə baxdıqımızda 74% 0.4 – 0.6, 26% 0.7 – 0.98 dəyər aralığında göstərilmişdir. Hər iki valideynin təhsilsiz olduğu faiz nisbəti 38% dir. 100 nəfər tədqiq olunanndan 38 i hər iki valideyni təhsilsiz olanlardır və onlarda aparılan metodikaya əsasən özünüqiymətləndirmə səviyyələri aşağıdır. Uzun müddətdir psixoaktiv maddə istifadəçiləridir və maddə istifadə etməyə başlayanda marifsiz olduqlarını qeyd etdilər.

Rokeach metodikasının nəticələri qadın-kişi cinsi kateqoriyaya əsasən təhlil olundu və həm qadın iştirakçılarının, həm də kişi iştirakçılarının öncə instrumental dəyərləri, sonra terminal dəyərləri sıralamalı istəndi və daha sonra nəticələr təhsil edilib, qrafiklərə yerləşdirildi. Nəticələr bu istiqamətdə idi, psixoaktiv maddə istifadə edən qadınlarda instrumental dəyərlərdə səliqəlilik və dözümlülük ilk sıralarda qeyd olunmuşdur. Kişilərdə bu biraz fərqlidir, çünki kişilərdə dözümlülük qadınlarda olduğu kimi deyil, ən önəmli dəyər hesab olunur və demək olarki, əksər kişilərdə ilk üç sıradadır. Səliqəlilik isə ümumiyyətlə sonlarda qeyd olunub. Amma instrumental dəyərlərdə ortaq dəyərlər vardır, əməksevərlikdə bunlardan biridir. Amma qadınlarda kişilərdən daha ön sıradadır. Terminal dəyərlərə baxdıqda isə oxşar dəyərlər çoxdur. Qadınlarda diqqət çəkən digər bir dəyər əməksevərlikdi, hardasa 18 qadında ilk 5 də var idi,

kişilərdə isə bu fərqlidir, 38 kişidə ilk 5 də əməksevərlik var. Kişilərdən fərqli olaraq möhkəm iradə dəyəri qadınlarda ilk beşlikdə yoxdu. Nə qədər paradoksal olsa da, möhkəm iradə instrumental dəyəri qadınlarda ən son sıralardadır, və bu dözümlülük paradoks təşkil edir. Maraqlısı ki, dözümlülük dəyərini ilk beşlikdə qeyd edən qadınların möhkəm iradə dəyəri ilk sıralarda qeyd etməyiblər. Eyni zamanda həyatsevərlik dəyəri kişilərdə ön sıralarda qeyd olunub, qadınlarda ən sonlarda qeyd olunub. Psixoaktiv maddə qəbul edənlərin dəyərlər sisteminə baxdıqda normalda ön planda olmalı olan dəyərlərdənsə, o an onun tələb etdiyi, onun maddə istəyini ödəyə biləcəyi dəyərləri sıralayırlar. Bəzi dəyərlərin ön sıralarda olmaması, sıralama zamanı heç diqqət olunmayan və həyat tərzlərini əks etdirməyən dəyərlərin ən aşağı sıralarda olması və s. kimi halların olması maddə qəbul edən xəstələrin dəyərlər sisteminin fərqliliyini göstərir.

İkincisi, bu araşdırmada maddələrdən istifadə edən məhkumların psixi vəziyyətlərinin ailə vəziyyətlərinə görə fərqlənib-fərqlənməməsi araşdırılır. Nəticələr müəyyən edir ki, narkotik vasitələrdən istifadə edən məhkumların ailə vəziyyətinə görə psixi vəziyyət səviyyələrinin heç bir alt ölçüsündə ciddi fərq yoxdur. O bildirir ki, bu gün ən çox rast gəlinən psixi pozğunluq depressiyadır. Lakin bu, tədqiqatın nəticəsi ilə uyğun gəlmir. Depressiyanın həyatın bütün sahələrində və ölçülərində yaygın olduğunu nəzərə alsaq, bu araşdırmada ölçülən ölçülər baxımından başqa araşdırmaların olmaması əldə edilən nəticələrin orijinallığını ortaya qoyur.

Üçüncüsü, bu araşdırmada maddədən istifadə edən şəxslərin sosial-iqtisadi səviyyələrini dərk etmələrinə görə psixi vəziyyət səviyyələrinin fərqli olub-olmaması araşdırılıb. Tapıntılar göstərir ki, məhkumların maddədən istifadəni qəbul etmələri sosial-iqtisadi səviyyəyə görə şəxsiyyətlərarası həssaslıq və depressiya ölçülərində əhəmiyyətli fərq var. Əslində, bu alt ölçülərdə maddələrdən istifadə edən və “aşağı” sosial-iqtisadi səviyyə qavrayışına malik olan iştirakçıların balları “orta” sosial-iqtisadi səviyyəni qəbul edən iştirakçıların ballarından, “aşağı” sosial-iqtisadi səviyyəyə malik olan iştirakçıların balları ilə fərqlənir. “aşağı” sosial-iqtisadi səviyyənin qavranılması. Müəyyən edilmişdir ki, sosial-iqtisadi səviyyəni dərk edən iştirakçıların balları “yüksək” sosial-iqtisadi səviyyəni dərk edən iştirakçıların ballarından yüksək olmuşdur. Beləliklə, demək olar ki, “aşağı” sosial-iqtisadi səviyyə qavrayışı ilə maddələrdən istifadə edən şəxslərin şəxsiyyətlərarası həssaslıq və depressiya səviyyələri, “orta” qavrayışla maddələrdən istifadə edən məhkumların şəxsiyyətlərarası həssaslıq və depressiya səviyyələrindən daha yüksəkdir.

Dördüncüsü, bu araşdırmada maddədən istifadə edən məhkumların psixoloji durum səviyyələrinin valideyn münasibəti qavrayışlarına görə fərqli olub-olmaması araşdırılıb. Bu araşdırmanın nəticələri göstərir ki, maddədən istifadə edən məhkumların valideyn münasibəti qavrayışlarına görə psixi vəziyyət səviyyələrinin heç bir alt ölçüsündə əhəmiyyətli fərq yoxdur.

Maddədən istifadə edən məhkumların psixi vəziyyətlərinin müxtəlif ölçülərdə və ya müxtəlif demoqrafik dəyişənlər baxımından araşdırılmasının, maddədən istifadə edən məhkumlarla fərdi və ya qrup müsahibələrinin onların psixi vəziyyətinə təsirinin araşdırılmasının faydalı olacağı düşünülür. Müfəttişlərin vəzifəsinin həmin şəxslərlə istiqamətləndirmə işləri aparmaq olduğunu və müfəttişlərin müxtəlif peşə qruplarından ibarət olduğunu nəzərə alaraq, psixi sağlamlıq ekspertləri və psixi vəziyyət üzrə müfəttişlərin əməkdaşlığı ilə sınaqdan çıxarılan tədbirlərinin həyata keçirilməsi tövsiyə olunur. Bu sayədə narkotik istifadə edən məhkumlara psixi sağlamlıq baxımından daha çox faydanın təmin oluna biləcəyi və müfəttişlərin peşəkar məmnuniyyətinin bu yolla artacağı düşünülür.

NƏTİCƏ

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Gənclik yaşı öz inkişafında, adətən, iki mərhələdən keçir: birinci mərhələ - erkən gənclik (15-18 yaş), ikinci mərhələ isə yetkin gənclik (18-25 yaş) dövrü adlanır.

2. Gənci şəxsiyyət kimi tədqiq etsək, 18-30 yaş mənəvi-estetik hissələrin ən fəal inkişafı, xarakterin formalaşması və sabitləşməsi, ən əsası isə onun sosial rollarının hərtərəfli mənimsənilməsi dövrüdür.

3. Psixoaktiv maddələr adlandırılan alkoqol, tütün və narkotik istifadəsi, ümumiyyətlə, yeniyetməlik dövründən başlayır və əksər hallarda mənfi nəticələrə səbəb olur: məktəb həyatına maraq olmaması, performans və davamiyyətin azalması.

4. Asılılıq sindromunun formalaşmasının ilk mərhələsində, bir qayda olaraq, maddənin həm tək, həm də gündəlik dozalarında artım olur. İkinci mərhələdə gündəlik doza sabitləşdikdə tək sürfakt doza artır, bu da maksimuma çatır və uzun müddət sabit qalır. Bağımlı, terapevtikdən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olan və hətta bəzi hallarda sağlam insan üçün ölümcül olan dərman dozalarına dözə bilər.

5. Gənclərdə narkotik maddələrin istifadəsinə başlama motivinin formalaşmasına töhfə verən növbəti amil informasiya xarakterlidir. Bu gün biz "informasiya inqilabı" dövründə yaşayırıq, bu o deməkdir ki, gənc nəslin hər hansı bir şəkildə qəbul etdiyi informasiya axınlarını idarə etmək praktiki olaraq qeyri-mümkündür. Gəncliyə çətdırmağa çalışan, qadağan ünsürü ehtiva edir.

6. Hər bir insanın güclü və ya zəif iradəsi var, emosiyalarını necə idarə etməyi bilir. Kiminsə həyatın çətinliklərini dəf etmək bacarığı var, kiminsə onlara malik deyil, ona görə də biz şəxsi-xarakteroloji xüsusiyyətlərin bir sıra əlamətlərini ayırd edə bilərik. Ayrı-ayrılıqda və məcmu olaraq narkotik istifadəsinə başlamaq üçün motivasiyanın formalaşmasına töhfə verən həvəsləndirici element ola bilər.

7. Təhsil mühitində psixoaktiv maddələrin istifadəsi üçün risk faktorlarının nəzərə alınmasına və öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bunlara müəllimlər, mühazirəçilər ilə münaqişələr, zəif akademik performans, öyrənməyə mənfi münasibət, davamlı təhsil imkanlarından imtina, həddindən artıq utancaqlıq və ya əksinə, həddindən artıq aqressiya daxildir.

8. Mərkəzi sinir sistemini tədqiq edən neyrofiziologiya mütəxəssisləri psixoaktiv maddə istifadəsinin əmələ gəlməsini beyin sistemində neuropeptidlərin (endorfinlər və enkefalinlər) yığılmasının artması nəticəsində yaranan məmnunluq hissi üçün cavabdeh olan beyin sistemlərinin işi ilə əlaqələndirirlər. Endorfinlər və enkefalinlər öz növbəsində mərkəzi sinir

sisteminin həzz mərkəzlərinə təsir edərək emosional məmnunluq vəziyyətinə (sakitlik, xoşbəxtlik və sevinc hissi) səbəb olurlar.

9. Psixoaktiv maddə istifadəsi və alkoqoldan sui-istifadənin nəticələrinin şiddətinin ən mühüm göstəricilərindən biri vaxtından əvvəl ölüm hallarıdır. Bir qayda olaraq, ölüm səbəbləri yaralanmalar, bədbəxt hadisələr, müxtəlif xəstəliklər, həddindən artıq dozada zəhərlənmələr ola bilər və intiharlar da baş verir. Psixoaktiv maddə istifadəçiləri istifadə etdikləri maddələrin təsiri altında müxtəlif növ cinayətlər törədirlər. Onlar əxlaqsız, lakin cinayətlə cəzalandırılmayan hərəkətlər törətməklə xarakterizə olunur: cinsi istək, sərxoşluq, zorakılıq və s.

10. Psixoaktiv maddə istifadəsi və ya asılılığın başlanğıcında bir çox risk faktorları, o cümlədən şəxsi, sosial, iqtisadi, irsi, bioloji və s. asılı insanlarda daha çox müşahidə olunan amillərdir. Lakin asılılığın dəqiq səbəbi müəyyən edilməyib. Əhəmiyyətli risk faktorunun olması xəstəliyin ehtimalını artırır. Fərdi risk faktorlarının müxtəlif birləşmələri bu amillərin şiddətində və təbiətində mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

11. Gənclərin narkotikə aludə olmasının səbəblərindən biri də ailə problemləridir. Ailədə işsizlik, psixoaktiv maddə istifadəsi, uşaqların baxımsızlığı, istismarı, çoxuşaqlı və çətin ailələr, psixi və ya sosial xəstəlikləri olan ailə üzvləri, ailədaxili stressin yüksək səviyyəsi, valideynlərin təhsil səviyyəsinin aşağı olması, məişət zorakılığı və dava-dalaş, ailə nizam-intizamının olmaması, alkoqolizm, boşanmış və ayrılmış ailələr, valideynlərin itirilməsi səbəb ola bilər. Belə ailələrdə uşaq arxa plana keçir. Bu problemlərin kökündə təhsilin aşağı səviyyəsi, sosial bilik və münasibətin olmaması dayanır.

12. Psixoaktiv maddələrdən sui-istifadə ciddi sosial problemlərdən biridir. Dəyər yönümləri, şəxsiyyətin daxili strukturunun elementləri kimi, sosial uyğunlaşma prosesində fərdin təcrübəsi ilə formalaşır və sabitlənir. Onlar insanın həyatının həqiqətən əhəmiyyətli tərəflərini əhəmiyyətsizdən ayırır. Formalaşmış münasibət və dəyər yönümləri fərd tərəfindən müəyyən düşüncələrin, məqsədlərin, ideyaların və s.-in qəbulu və qəbul edilməməsinin nəticəsidir.

13. Psixoaktiv maddələrdən sui-istifadə edən şəxslər özünüdərkətmə, özünə hörmət və autosimpatiya inkişafının aşağı səviyyəsi ilə xarakterizə olunur: belə insanlarda özünü təhlil adətən mənfi emosiyalarla əlaqələndirilir. Onların bütün emosional vəziyyətlərdə emosional təcrübə qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması var, nəticədə narkotik istifadəsi ilə eyforik təcrübələrə ehtiyac yaranır.

14. Funksional əhəmiyyətinə görə, şəxsiyyət dəyərlərini iki əsas qrupa bölmək olar: müvafiq olaraq şəxsi məqsədlər və onlara nail olmaq üçün vasitələr kimi fəaliyyət göstərən terminal və instrumental. Şəxsi inkişafa və ya homeostazın saxlanmasına diqqətdən asılı olaraq,

dəyərlər daha yüksək (inkişaf dəyərləri) və repressiv (qorunma dəyərləri) bölünə bilər. Eyni zamanda, terminal və instrumental, ali və repressiv, daxili və xarici dəyərlər mənşəyində fərdi inkişafın müxtəlif səviyyələrinə və ya mərhələlərinə uyğun ola bilər.

15. Münasibətlər və dəyər yönümləri şəxsiyyət strukturunun ən vacib komponentidir. Digər sosial-psixoloji formasiyalarla yanaşı, onlar davranış tənzimləyicisi kimi fəaliyyət göstərir və insan fəaliyyətinin bütün sahələrində özünü göstərir. Dəyərlər ikili xarakter daşıyır: sosialdır, çünki onlar tarixi və mədəni cəhətdən müəyyən edilir və fərddir, müəyyən bir subyektin həyat təcrübəsini ehtiva edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Allahverdiyev R. (2019). *Psixoaktiv maddələrdən istifadə zamanı yaranan psixoloji asılılıq probleminə elmi yanaşmalar* //Elmi əsərlər / Bakı Qızlar Universiteti, №01, s.367-373.
2. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. (2002). *Psixologiya: ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı, Çinar-Çap, 620 s.
3. Bayramov Ə.S. (2001). *Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri*. Bakı, Azər nəşr, 190 s.
4. Dədəyev Ş. (2008). *Psixologiya və fəlsəfə*. Bakı, Qanun, 490 s.
5. Əliyev M. (2017). *Psixologiyanın əsasları*. Bakı, ADPU, 145 s.
6. Əliyev R.İ. (2008). *Psixologiya*. Bakı, Nurlan, 352 s.
7. Əzimov Q.E.(2004). *Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri*. Bakı, ADPU-nun nəşri, 338 s.
8. Həsənlı S.Q. (2013). *Psixologiya*. Bakı, Elm və təhsil, 283 s.
9. İsmayılov N. (1996). *Psixi və davranış pozuntularının beynəlxalq təsnifatı (10-cu baxış)*. Bakı, Təbib, 52 s.
10. Məmmədov P., Məmmədova A., İsmayılova Ş., Abdullayev S., Həsənova G., Qızıyeva S., Orucova L., Hənifəyeva S. (2014). *Psixoaktiv maddələr istifadə edən şəxslərin müəyyən edilməsinə kömək məqsədi ilə təhsil, gənclər və idman təşkilatlarının əməkdaşları üçün metodik tövsiyələr*. Bakı, TimePrint MMC, 48 s.
11. Mirzəyev İ.Ə. (2006) *XXI əsrin sosial psixologiyası: şəxsiyyət, cəmiyyət və idarəetmə*. Bakı, 64 s.
12. Mustafayev M.H. (2005). Mənəvi inkişafın tədqiqi istiqamətləri. *Psixologiya jurnalı*.1.
13. Mustafayev M.H. (2004). Mənəvi inkişaf anlayışının psixoloji çalarları. *Psixologiya jurnalı*. 3-4.
14. Mustafayev M.H. (2003). Mənəvi inkişafın psixoloji məsələləri. *Psixologiya jurnalı*. 3
15. Seyidov S., Həməzəyev M. (2014). *Ümumi psixologiya*. Bakı, YYSQ, 434 s.
16. Şəfiyeva E.İ. (2002). *Klinik psixologiya*. Bakı, BDU, 81 s.
17. Başkurt İ. (2003). *Gençlik, Madde bağımlılığı ve korunma yolları* (Psiko-sosyal bir yaklaşım) // Din Psikolojisi Anabilim Dalı İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 8, s.73-114.
18. Bilgin. N. (1995), *Sosyal Psikolojide Yöntem Ve Pratik Çalışmalar*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
19. Bilgin, N. (2003). *Sosyal Psikoloji Sözlüğü: Kavramlar, Yaklaşımlar*, Ankara: Bağlam Yayıncılık.

20. Bulut T., Yeşilkayalı E. (2020). *Çocuk ve Gençlerde Madde Bağımlılığının Önlenmesine Yönelik Programların İncelenmesi* // Sosyal Çalışma Dergisi 4 (1), s.27-32.
21. Büyüköztürk, Ş. (2018). Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı. *Pegem Atıf İndeksi*, 001-214.
22. Çalışkur, A., & Aslan, A. E. (2013). Rokeach değerler envanteri güvenilirlik ve geçerlik çalışması. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(29), 81-105.
23. Kalyoncu, A. (1996). Uyuşturucu Kullanımı ve Tedavi Sorunları. *Bilim Teknik Dergisi*, Nisan, 24.
24. Ананьева Г. (2014). *Родителям о наркотиках и наркомании*. Казань, 342 с.
25. Баженова Н.Г., Хабибулин Д.А., Тумбасова Е.Р. (2018). *Сравнительный анализ ценностных ориентаций у наркозависимых личностей и не употребляющих наркотические средства* // Перспективы науки и образования, № 6(36), с.140-146.
26. Безрукова В.С. (2010). *Настольная книга педагога-исследователя*. Екатеринбург: Дом учителя, 236 с.
27. Березин С.В. (2012). *Психология ранней наркомании*. Самара, 407 с
28. Безуглов И.Г. (2008). *Основы научного исследования*. М.: Академический проект, 194 с.
29. Березин С.В. (2012). *Психология ранней наркомании*. Самара, 407 с.
30. Баженова Н.Г., Хабибулин Д.А., Тумбасова Е.Р. (2018). *Сравнительный анализ ценностных ориентаций у наркозависимых личностей и не употребляющих наркотические средства* // Перспективы науки и образования, № 6(36), с.140-146.
31. Выготский Л.С. (2000). *Психология*. М.: Эксмо-пресс, 245 с.
32. Гиппенрейтер Ю.Б. (2013). *Проективный метод в профилактике употребления ПАВ среди молодежи*. М.:Астрель, 238 с.
33. Гончарова В. (2013). *Психология*. СПб.: Каро, 128 с.
34. Григорашенко-Алиева Н.М. (2011). *Наркомания в системе девиаций поведения современной молодежи* // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология, № 2, с.198–204.
35. Грузд Л.В. (2004). *Ценностные ориентации наркозависимой личности: специальность 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии», 19.00.05 «Социальная психология»*: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. Казань, 23 с.

36. Гусева Т.А. (2018). *Социальное проектирование в профилактике табачной зависимости обучающихся*. Бийск: АГППУ имени В.М.Шукшина, 24 с.
37. Дружинин В.Н. (2011). *Экспериментальная психология*. СПб.: Питер, 320 с
38. Даулинг С. (ред.). *Психология и лечение зависимого поведения*. М., 2000, 458 с
39. Игнатенко Е.А. (2019). *Криминологические аспекты характеристики личности наркозависимого лица* // Аллея науки, Т.1., № 4(31), с.632–634.
40. Катаева А.А. (2010). *Психологическая диагностика: теория, практика применения к исследованию личности ребенка*. М.:Гиль, 197 с.
41. Минияров В.М. (2010) *Психология семейного воспитания (диагностико коррекционный аспект)*. М.:, 176 с.
42. *Молодежь и общество на рубеже веков*. (2011). Под ред. И.М.Ильинского. М.: Голос, 402 с.
43. *Наркомании и токсикомании у несовершеннолетних и молодежи. Сб. научно-методических материалов*. (2012). Под ред. Г.Т.Красильникова. Новосибирск, 451 с.
44. Рагозинская В.Г. (2017). *Психологический портрет наркозависимого преступника* // Новосибирск: Частное учреждение дополнительного профессионального образования Сибирский институт практической психологии, педагогики и социальной работы, с.120-122.
45. Радионова М.С., Вяльцева И.М. (2010). *Особенности «Я–концепции» наркозависимых* // Психологическая наука и образование, Том 9. №1, с.59-63.
46. *Руководство по профилактике злоупотребления ПАВ несовершеннолетними и молодежью*. (2013). Под науч. ред. Л.М.Шипицыной, Л.С.Шпилени. СПб., 167 с.
47. Сирота Н.А. (2011). *Проек формирования здорового образа жизни*. М., 78 с.
48. Сирота Н.А. (2014). *Эффективные проекты профилактики зависимостей от наркотиков и других форм зависимого поведения*. М.,127 с.
49. Сирота Н.А, Ялтонский В.М. *Профилактика наркомании и алкоголизма*. М. Изд. Академия., 2003, 234 с.
50. Connor, P. E., & Becker, B. W. (1975). Values and the organization: Suggestions for research. *Academy of Management Journal*, 18(3), 550-561.
51. Folkman S., Lazarus R.S. (2011). *Coping and emotion*. N.Y. 86 p.
52. Hawkins D.J., Catalano R.F., Arthur M.W. (2002). *Promoting science-based prevention in communities*. *Addictive Behaviors*, 27(6), p.951-976.
53. Nelson. D., Quick. J.C., (1994), *Organizational Behavior*, West Pub. Co, Minneapolis.

54. Prado G., Pantin H. (2011). *Reducing Substance Use and HIV Health Disparities among Hispanic Youth in the U.S.A.: The Familias Unidas Program of Research // Psychosocial Intervention*, 20(1), p.63-73.
55. Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. Free press.
56. Schwartz.S., (1996), "Value Priorities and Behaviour", In C. Seligman, J.M. Olson ve M.P. Zanna (Eds.), *The Psychology of Values: The Ontario Symposium*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ, s.1-24
57. Schermerhorn Jr, J. R., Osborn, R. N., Uhl-Bien, M., & Hunt, J. G. (2011). *Organizational behavior*. John Wiley & Sons.
58. Spoth R., Trudeau L., Shin C., Ralston E., Redmond C., Greenberg M., Feinberg M. (2013). *Longitudinal Effects of Universal Preventive Intervention on Prescription Drug Misuse: Three Randomized Controlled Trials With Late Adolescents and Young Adults // American Journal of Public Health*, 103(4), p.665-672.

ƏLAVƏLƏR

ƏLAVƏ 1

Özünüqiymətləndirmə şkalası

Adı:

Soyadı:

Yaşı:

Sıra №-si	İdeal	Şəxsiyyət keyfiyyətləri	Mən	Fərq kəmiyyəti	
				d	d ²
1		Güzəştə gedən			
2		Cəsarətlilik			
3		Tündxasiyyətlilik			
4		İsrarlıq			
5		Əsəbilik			
6		Dözümlülük			
7		Cezbedicilik			
8		Passivlik			
9		Soyuqluq			
10		Şövqlük			
11		Ehtiyatlılıq			
12		Şıltaqlıq			
13		Lənglik			
14		Qətiyyətsizlik			
15		Enerjilik			
16		Optimistlik			
17		Vasvasalıq			
18		Tərslik			
19		Qayğısızlıq			
20		Utancaqlıq			

Rokeach metodikası

Yaşı:

Cinsi:

Sıra №	Instrumental dəyərlər	Terminal dəyərlər
1.	Səliqəlilik	Aktiv həyat tərz
2.	Tərbiyəlilik	Müdrüklük
3.	Yüksək iddea	Sağlamlıq
4.	Həyatsevərlik	Maraqlı iş
5.	İntizamlılıq	Təbiətin və incəsənət gözəlliyi
6.	Müstəqillik	Məhəbbət
7.	Çatışmazlıqlara qarşı barışmazlıq	Maddi cəhətdən təmin olunmuş həyat
8.	Savadlılıq	Etibarlı dostlar
9.	Məsuliyyətlik	Ətrafdakıların hörməti
10.	Rasionalizm	İntellektuallıq
11.	Özünənəzarət	Məhsuldar həyat
12.	Öz fikrini deməkdə cəsarətlik	Daimi fiziki və mənəvi təkmilləşmə
13.	Möhkəm iradə	Əyləncələr
14.	Dözümlülük	Azadlıq
15.	Başqalarını başa düşmək	Xoşbəxt ailə həyatı
16.	Düzgünlük	Başqalarının xoşbəxtliyi
17.	Əməksevərlik	Yaradıcılıq
18.	Qayğıkeşlik	Özünəinam